

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 93–95, 2000–2002

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 93–95, 2000–2002

ЛИБЕРАЛИЗМЪТ В РУСИЯ ПРЕЗ 80-ТЕ – 90-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В. И ИДЕЙНИТЕ МУ ДВОЙНИЦИ: КОНСЕРВАТИЗМЪТ, ЛИБЕРАЛНОТО НАРОДНИЧЕСТВО И „НОВОТО-СТАРО“ ПОСТСЛАВЯНОФИЛСТВО

ДАРИНА ГРИГОРОВА

Darina Grigorova. LE LIBÉRALISME RUSSE AUX ANNÉES 80 – 90 DU XIXe SIÈCLE ET SES SOSIES IDÉOLOGIQUES: LE CONSERVATISME, LE „SLAVJANOPHILSTVO“ ET LE „NARODNITCHESTVO“ LIBÉRAL

Le libéralisme russe au XIXe s. se forme dans un empire qui se caractérise par sa culture européenne, son esprit orthodoxe et son pouvoir absolu. L'Orient et l'Occident s'entremêlent dans la vie politique, sociale et spirituelle en Russie. La société russe accepte l'idée libérale d'une manière spécifique. Pour expliquer clairement les traits typiques du libéralisme russe aux années 80 – 90 du XIXe s., on doit analyser et comparer son programme avec ceux-ci des trois grands courants de pensée politique: le conservatisme, le „slavjanophilstvo“ et le „narodnitchestvo“ libéral.

On définit la typologie du libéralisme russe selon laquelle il est: classique et romantique (il reste dans la sphère des idées, loin de la vie politique et pratique); social (il rejette le principe „laissez faire, laissez passer“); démocratique (il défend les intérêts des paysans); bourgeois (du point de vue de la couche sociale qu'il présente); impérial (du point de vue de l'idée nationale, il ne proclame pas le slogan conservateur „La Russie pour les Russes“); bureaucratique (quand il est présenté officiellement par le gouvernement); „libéralisme dans l'ombre“ (les projets secrets des réformes pendant la première moitié du XIXe s.).

ЛИБЕРАЛИЗМЪТ В РУСИЯ ПРЕЗ 80-ТЕ – 90-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В. – ОПИТ ЗА ХАРАКТЕРИСТИКА

ПОНЯТИЕТО „ЛИБЕРАЛИЗЪМ“

С гъвкавостта на средновековните граници

Понятието „либерализъм“ има гъвкавостта на средновековните граници. Подобно на тяхното териториално непостоянство, породено от честите войни, либерализмът приема различни очертания в зависимост от държавата, епохата, неговите представители.

Значението на либерализма зависи и от гледната точка (външнополитическа, икономическа и т. н.), която в определени моменти може да го отпрати до другата крайност или негов антипод – консерватизма. Това прави оценката на дадена политика, владетел или обществено течение многопластова.

По-честата практика в историографията е да се избере само един ъгъл, от който да се изследва определен общественик или владетел. Например Н. М. Карамзин традиционно се смята за консерватор с либерален уклон до разочарованието му от Френската революция, т. е. стремежът е да се маркира с 1789 г. преминаването му от идеите на либерализма към тези на консерватизма. При М. М. Сперански тази дата е 1826 г., при Александър I – 1812-а, при Николай I този момент липсва – изцяло е определен като реакционер, при Александър II – 1866 г. и т. н.

На пръв поглед този подход академично систематизира нещата, но според нас ги опростява. Една от целите ни е да покажем двойствената природа на либерализма в Русия и да се откажем от категоричната лекота, с която се определят течения, личности и епохи, без това да означава, че приемаме понятието за относително – редуването на либерални с консервативни моменти не може да се сведе до една година.

Уточняването на термина – „руски“ или „российский“ либерализъм, е част от разбирането му. В дореволюционната историография¹, както и в съветската², е прието определението „руски“ – като даденост, без да се търси обяснение. В западната³ отношението е същото и то не се дължи на липсата на думата „российский“ в английския или френския речник. За „российский“ либерализъм неусетно започва да се говори след 1991 г., т. е. след разпадането на СССР, когато понятието „россиянин“ естествено замества понятието „съветски гражданин“, но не се възприема от всички съвременни изследователи на този проблем⁴.

За нас е особено важно да обясним избора си – „российский“ либерализъм, защото така се натъкваме на двойствения му характер. „Российский“ означава имперски, т. е. за всички „россияни“, заложено е в титулатурата – „Самодержец Всероссийский“.

Една от спецификите на либерализма в Русия е, че той е *имперски* – като

начало, поставено от Петър I, от една страна, и като реализация и бъдеще, каквито са виждали в империята либералите, от друга страна.

Оттук следва и *парадоксът*, че либерализмът в Русия може да служи и за закрепостяване към държавата – пример за това е начинът, по който един принцип като майората (приет от Петър I) се развива в Англия и в Русия. В Англия той стимулира към предприемачество, т. е. към независимост, в Русия – към обвързване с държавната служба.

Докато в Англия либерализмът постепенно (от XVII в.) се развива и от умерената и крайната му форма се разклоняват нови течения – консерватизмът на Е. Бърк и радикализмът на Дж. Уилкс и Т. Пейн, в Русия разновидностите на тази политическа идея съжителстват едновременно в рамките на един век – XIX. Това обяснява срастването на „росийския“ либерализъм с консерватизма и дори с радикализма (декабристите). Наистина либерални прояви има и през XVIII в., но те са, за да служат на държавата (дори и дарствените грамоти на Екатерина II), не на обществото.

Изхождайки от наследството на имперския либерализъм, според нас той трябва да бъде разделен на два типа: *правителствен* и *обществен*.

Първият е *официален* и е представен от *либералната бюрокрация*, чиято роля е призната и от либералите: „...либералното реформаторско чиновничество се нагърбва с най-широки задачи, чието разумно изпълнение изисква съзнателно обществено съдействие... Дейният, предприемчив бюрократизъм е господстващо направление на нашата епоха.“⁵

Разликата между либералната бюрокрация и либерализма на „Вестник Европы“ (за този основен печатен орган на „росийския“ либерализъм през 80-те – 90-те години на XIX в. споменаваме по-подробно в абзаца за историографския хиатус) е, че представителите на първата се проявяват като либерали само в едно отношение, например Н. Х. Бунге е либерал по отношение на икономическата си програма, а консерватор – в разбиранията си за националния въпрос, приемайки принципа „Россия для русских“⁶.

Либералният бюрократизъм е едностранчив, той е част от т. нар. либерално-консервативен синтез⁷.

Към правителствения либерализъм можем да добавим и неофициалната му проява, която определяме като *либерализъм в сянка*. Въвеждаме този термин, защото за Русия, най-вече за първата половина на XIX в., е характерна тайнствеността, с която е обгърната държавната дейност. „Либерализъм в сянка“ това са проектите на Негласния комитет при Александър I, на комисиите при Николай I.

Либералната бюрокрация е „повтарящ се феномен на руската действителност“⁸, който има три отличителни особености⁹:

- 1) предпочитание към социални, а не политически реформи чрез държавния апарат, вкл. и с насилие;
- 2) пристрастие към опита на „развитите страни“;

3) нежелание и неумение да се опира на други обществени сили.

Общественият либерализъм, който идейно се оформя от славянофилите и западниците, се проявява като политическо действие с реформите на Александър II. Този либерализъм има две страни: печатът и земствата.

Историографски хитус

Изборът на периода 80-те – 90-те години на XIX в. не е случаен. Времето на Александър III и началото на управлението на Николай II се разглеждат като период на контрареформи, т. е. на реакция и краен консерватизъм.

От тематична гледна точка изследванията, посветени на либерализма в Русия, го анализират не като цялостно явление, а се съсредоточават върху отделни негови страни: либерален бюрократизъм (правителствено реформаторство)¹⁰, обществена мисъл¹¹, философски и политически течения¹², конкретни личности¹³.

Общоисторическите изследвания са рядкост, но и те избират само един ракурс, от който разглеждат руския либерализъм:

- от юридическа гледна точка¹⁴;
- от традиционна гледна точка, т. е. без нова историографска позиция¹⁵;
- от сравнителноисторическа гледна точка¹⁶.

От хронологическа гледна точка руският либерализъм се датира най-общо от Екатерина II до Николай II, т. е. времето от 1762 до 1917 г. Тази датировка е компромисна, макар че в историографията има спорове и по този въпрос. Няма да им отделяме внимание, защото ще се отклоним от целта си, а именно – анализ на либерализма в Русия за конкретния период, посочен в заглавието.

Общоисторическо изследване за либерализма в Русия от 80-те – 90-те години на XIX в. няма. Стига се или до 1881 г., или се почва от края на 90-те години и най-вече от началото на XX в., т. е. преддверието на революцията от 1905–1907 г., когато с политическите партии се възражда (вече в официална форма) политическият либерализъм, забравен след 14 декември 1825 г.

Дореволуционната историография няма физическото време да осмисли руския либерализъм от последните двадесет години на XIX в. Историците от дореволуционното време (П. Н. Милюков, А. Д. Градовски и др.) са и участници в създаването на конституционната монархия в Русия след 17 октомври 1905 г.

Възгледите на „новите“ либерали от началото на XX в. не се раждат изведнъж с политическите партии, а се оформят постепенно през 80-те – 90-те години на XIX в. – годините, заклеимени и от тогавашните съвременници, и от историографията като „черный передел“.

Съветската историография дава негативна оценка на либерализма като буржоазна недоразвитост – следва В. И. Ленин¹⁷. Вниманието ѝ е насочено главно към революционно-демократичното направление. За времето на Александър III се проследяват – обобщаващо, административните промени¹⁸, но като вътрешнополитическа тема, към която либерализмът не е включен.

Конкретноисторическите изследвания на съвременната руска историография за 80-те – 90-те години на XIX в. разглеждат либерализма в контекста на отделна проблематика, като проследяват изолирано следните негови страни (теми):

- земски либерализъм¹⁹;
- либерално народничество²⁰;
- късно славянофилство²¹;
- либералната гледна точка за външната политика²².

Най-новите монографии, посветени на либерализма в Русия, правят опит за обобщение, но също прескачат²³ или спират²⁴ до историографския хиатус – 80-те – 90-те години на XIX в.

Либерализмът в Русия очертава идейните си контури на два пъти, и то – парадоксално – при най-реакционните режими на XIX в.

При Николай I – края на 30-те – средата на 40-те години – „северното лято“ на Русия, както поетично се изразява К. Д. Кавелин, се раждат славянофилската и западническата разновидност на руския либерализъм. „Поколението на 40-те“ е главен участник в подготовката и реализацията на Великите реформи при Александър II.

При Александър III – през 80-те години, се създава програмата на „росийския“ либерализъм. Поколението на 80-те – 90-те години на XIX в. – времето на късния романтичен либерализъм, когато политическият идеал – конституционната монархия – все още е цел, възпитава политическите герои от динамичната първа четвърт на XX в.

Нашата цел не е да запълним хиатуса, а да го поставим като проблем за решаване и да предложим нашата концепция (представа) за „росийския“ либерализъм от последните двадесет години на XIX в.

Ще се опитаме да определим либерализма в Русия за периода 80-те – средата на 90-те години на XIX в., защото не приемаме, че тези години „не са оставили забележима следа“²⁵ в историята му.

Либералната идея в Русия не „заспива“ в летаргичен сън през 1881 г., за да се събуди през 1905 г. Доказателство за активния социалнополитически живот на либералите от времето на хиатуса е богатият архив на основният им печатен орган – „Вестник Европы“. От тази трибуна говорят К. Д. Кавелин, В. С. Соловьов, К. К. Арсениев, Л. З. Слонимски, А. Н. Пипин, М. М. Стасюлевич, С. А. Корф, А. Д. Градовски и др.

Финансовата независимост на „Вестник Европы“ – рядкост не само за тогавашното време, но и за днешното (главният редактор М. М. Стасюлевич влага семейните богатства в тлъстото списание, посветено изцяло на либералната кауза), обяснява трайната идеологическа линия, следвана при три царства – на Александър II, на Александър III и на Николай II. (Специални изследвания за „Вестник Европы“ има за времето от средата на 50-те до края на 60-те години на XIX в.²⁶ и за периода от началото на 70-те до Руско-турската война от 1877–1878 г.²⁷)

Целта ни е и да покажем, че във времето на контрареформите не само е имало либерална обществена мисъл, но и че програмата ѝ (най-точно формулирана от „Вестник Европы“) служи за ориентир на либералите от края на XIX и началото на XX в. Земските конгреси от 1893 и 1894 г., определени като „един от първите жалони по пътя на оформянето на програмните искания на либералната опозиция“²⁸, възприемат програмата на „Вестник Европы“ от 1882 г.

Хиатус има, но в историографията, а не в историята на либералната мисъл в Русия от 80-те – 90-те години на XIX в., която тепърва ще бъде преоткривана.

Либерализмът според либералите

Либералите от 80-те – 90-те години на XIX в. говорят за „руски“ либерализъм²⁹, но нямат предвид, че е предназначен само за руската народност, а за това, което разбират под „*русско-поданный*“ (к. м. – Д. Г.). „Всеки руски поданик, от какъвто и да е произход, на какъвто и език да говори и каквато и вяра да изповядва, в същото време – именно поради принадлежността си към руското поданство – е *руски гражданин*, на когото трябва да се предоставят и всички права на държавата.“³⁰

„Русско-поданный“ в този смисъл отговаря на представата за „россиянин“, т. е. под руски либерализъм „Вестник Европы“ разбира „российский“ или имперски либерализъм, каквато е и нашата оценка.

Важна част от мозайката на имперския либерализъм от посочения период е гледната точка на самите либерали за понятието.

В автобиографията си К. К. Арсениев пише: „...съзнавайки... неудовлетвореността на съвременния социален строй, аз не бях социалист; разбирайки неизбежността – при известни условия – от насилствен преврат, аз не бях революционер, макар и само на теория. *Моят либерализъм* имаше отчасти характер на онова, което тогава наричаха „постепеновщина“; въпреки признаците на реакция, към 1866 г. вече твърде ясна, аз вярвах в тържеството на дотогава извършените реформи.“³¹

Л. З. Слонимски избира друго определение на либерализма в Русия: изразите „свободник“ и „свободничество“, с които предлага да се заменят „непопулярните и различно приемани у нас термини: „либерализъм“ и „либерали“³² и смята, че имат право да съществуват също като понятията „народници“ и „народничество“. Понятието „либерализъм“ според К. К. Арсениев също не пасва на Русия – неслучайно винаги, когато го споменава в руски контекст, той го поставя в кавички.

Либерализмът според Л. З. Слонимски е „направление освобождаващо“³³, чиято историческа задача в Европа „се заключаваше в това да се унищожат натрупаните с векове политически надстройки, непозволяващи на народа да живее, и да се подготви нов ред, основан на свободното съществуване и развитие на обществените сили, можещи съзнателно да задоволят интересите на мнозинството от населението“³⁴.

Либерализмът от 80-те – 90-те години на XIX в. не може да бъде определен като буржоазен или елитарен, т. е. той не защитава само свободата на висшите слоеве на обществото. Той по-скоро е демократически, защото защитава правата на всички социални групи и най-вече на народа.

В този смисъл се прави разлика между либерализма като идея и либералите като нейни осъществители: „...след като постигнаха главната си цел, либералите на европейския континент пожелаха да господстват на свой ред... те действаха вече като консерватори... Държавните учреждения бяха устроени по такъв начин, че преобладаващата роля принадлежеше на осигурената буржоазия и бедната народна маса нямаше право на глас в общонародните дела... Новите поборници за народни права, оставайки по същество чисти либерали, се обозначиха вече с други наименования – радикали и прогресисти.“³⁵

„Поборници за народни права“ – това определение отговаря и на „русиите“ либерали, които виждат предимствата на Русия в това, че там няма елементи „за създаване на могъща интелигентна буржоазия, способна да се постави на мястото на целия народ. За нас няма нито повод, нито необходимост да смесваме либералното движение с онези несполучливи форми, в които то се облича в някои страни в Европа“³⁶. Оттук следва и бъдещето на либерализма в Русия, което е неизбежно според Л. З. Слонимски.

К. К. Арсениев също набляга на *разликата с Европа* заради обвиненията на неославянофилския печат на И. Аксаков – вестник „Русь“, че списанието „Вестник Европы“ и неговите сътрудници са „своего рода Бурбони на четирийсетте години или, по-правилно – легитимисти на буржоазния общоевропейски „либерализъм“... чиято шия е закостеняла в раболепен наклон на запад“³⁷.

Упрекът в преклонение пред Запада, както и самото название „западник“, според К. К. Арсениев нямат в неговото настояще никакъв смисъл: „Посочват ни заедно с главния ни бог – Запада – и нашия специален идол: „буржоазния общоевропейски либерализъм“... той процъфтяваше на западния Олимп преди около 50, 40 години... Вече няма общоевропейски либерализъм в онзи смисъл, в какъвто можеше да се говори за него в епохата на общото увлечение от френския конституционализъм или от английския парламентаризъм... Нашата теория е изключително на легитимизма“³⁸.

Либералите защитават тезата, че щом в Русия няма буржоазия в западноевропейския смисъл, то няма и буржоазен либерализъм, чиито интереси да не съвпадат с тези на народа. Парадоксът в случая е, че либерали, принадлежащи към буржоазията (ако приемем, че под буржоазия разглеждаме всички, които съществуват независимо от държавата и не се занимават със селскостопански труд), защитават интересите на народа.

„Российският“ либерализъм е демократически като идеология и буржоазен като принадлежност на представителите му.

Народниците също смесват либерализма с промишлената буржоазия. Определението „буржоазен либерализъм“ е прието в съветската историография³⁹ и в постсъветската⁴⁰.

Според нас интересите на буржоазията в Русия: високи покровителствени мита, отмяна на общинното земевладение, против фабричната инспекция, срещу преселенията и селската банка и т. н. са противоположни на либералната програма на „Вестник Европы“, защитаваща селото, т. е. народа.

Либералите разграничават либерализма в Русия не само от буржоазията, но и от земствата. Според К. К. Арсениев „земството и либералната партия далеч не са синоними“⁴¹. Губернските земски събрания не се разглеждат като най-добрия изразител на народа, т. е. далече са от някакво подобие на представителство, но „поради отсъствието на други органи, по-авторитетни, земските събрания имат право на някакво внимание“⁴².

Под понятието „партия“ К. К. Арсениев уточнява, че няма предвид партия в западноевропейския смисъл като активна политическа организация, а като „група лица, свързани с общи стремежи и възгледи“⁴³.

П. З. Слонимски също отбелязва произволното разпределение на зачатъците на политическите партии в Русия, където „има решаваща сила по-елементарното делене на хората“⁴⁴. Либералите не могат да образуват една партия, една група, защото „мненията им за размера, насоката и целта на реформите никак не могат да бъдат приведени под общ знаменател“⁴⁵.

„РОССИЙСКИЯТ“ ЛИБЕРАЛИЗЪМ И „РУСКИЯТ“ КОНСЕРВАТИЗЪМ ОТ 80-ТЕ – 90-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В.

Представата за другия

За изясняване на либерализма от 80-те – 90-те години на XIX в. е необходимо да го съпоставим с консерватизма в Русия от същия период (най-ярки негови представители са К. П. Победоносцев, М. Н. Катков, В. П. Мешчерски и др.), като използваме разбиранията на двете направления на понятията „народ“, „самобитност“, „свобода“, „власт“, „равенство“, „църква“.

Преди да започнем сравнението, ще се спрем на това, какво са разбирали консерваторите под либерализъм, и обратно.

Либералите наричат консерваторите „национали“, „ретрогради“, „самобитници“, „черна партия“. Не са съгласни с обичайното делене, защото то „не отличава консерватора в тесния смисъл на думата от реакционера, не посочва онези съществено различни помежду си възгледи, които се свързват под общото име либерализъм“⁴⁶.

„Реакционери“ „Вестник Европы“ нарича „хората, желаещи да върнат назад, да възстановят в една или друга форма господството на помещическия елемент над селския, да засилят цензурата, да ограничат кръга на властта и независимостта на съда“, а „консерватори“ – „хората, желаещи да сложат точка на реформите, без да извращават техния смисъл и без да ограничават действията им“⁴⁷.

Историкът и либерал А. Д. Градовски също различава консерватори от ре-

акционери в „Какво представлява консерватизмът?“. „...консерваторът изхожда от убеждението в годността на основните начала на даденото обществено устройство. Той желае учрежденията на родината му винаги да съответстват на историческите им начала; но той знае също така, че запазването на тези начала зависи от правилното видоизменение на техните форми.“⁴⁸

Думата „реакция“ за М. Н. Катков има положителен смисъл, тя показва според него, че Русия е жива, а не мъртва, както мислят „гнилите либерали“, реакцията е „спасителна“ за държавата⁴⁹.

В. П. Мешчерски смята, че либералите имат „дух антимонархически“⁵⁰, че не се интересуват от селското население и че „либералщината“ предизвиква „спазматично противодействие на всеки един замисъл на правителството“⁵¹.

За К. П. Победоносцев либералната партия е „партия на враговете на Русия и на реда“⁵², „партия на безумните мечтатели“⁵³, докато консерваторите се наричат „руска патриотическа партия“⁵⁴, те не приемат определението „консерватор“, защото смятат, че е близо до либералите, които „хленчат за праворед“⁵⁵.

Донякъде имат право, защото част от това, което М. Н. Катков описва като „разумен консерватизъм“, отговаря на дейността на либералите от 80-те и 90-те години на XIX в. – „на отделните изменения и поправки в законодателството, отколкото на общия статут, обхващащ цели области от обществената или държавната дейност“⁵⁶.

Разбира се, „поправките“ в законодателството при либералите са теоретични – те могат само да ги внушават чрез главния си печатен орган – „Вестник Европы“. К. К. Арсениев прави доста тъжна констатация: „...в наше време често се налага да се пази придобитото или да се оплаква неговата загуба.“⁵⁷

Защо „руски“ консерватизъм?

Консерватизмът в Русия през 80-те, 90-те години на XIX в. не може да бъде определен според нас като „российский“, а като руски, защото изповядва идеята „Россия для русских“.

М. Н. Катков говори за руски цар, а не за „российский“, за „господстваща народност“ и „господстваща църква“⁵⁸.

К. П. Победоносцев също споделя мнението за водеща народност. По повод редакцията на манифеста той уточнява в писмо до Александър III: „В края съм поставил: грижа за благо на народа, а не на народите, както бе казано в предишната и в печатната редакция. И през 1856 година тази дума – на народите – изглеждаше странна. Отбелязвахме, че австрийският император може да говори за своите народи, а у нас народът е един и властта е една.“⁵⁹

М. Н. Катков говори за „националност на държавата“⁶⁰, което според него е чувство на „безусловно“ и „абсолютно“ единство с царя. Той не споменава за гражданско чувство, т. е. за универсалното понятие, каквото е за либералите, а за „руско гражданско чувство“⁶¹.

Изтъква ли качествата на някой сановник, К. П. Победоносцев използва епитети от типа: „здравни инстинкти и руска душа“⁶² – за граф Н. П. Игнатиев, или „сърцето му е руско“⁶³ – за граф С. Г. Строганов. Докато либералите са обвинявани в липса на патриотизъм – М. Т. Лорис-Меликов „не е руски патриот“⁶⁴, както и в незачитане на народа (за М. Н. Катков „да бъдеш либерал у нас, значи да презираш своя народ, да го притискаш, да го държиш настрана от прогреса и цивилизацията, да отричаш бъдещето на страната си“⁶⁵).

За либералите понятието „народ“ също съвпада с понятието „Русия“⁶⁶, но „работата, която предстои на Русия, трябва да се извърши не само за народа, но и с участието на народа“⁶⁷, докато девизът на руските консерватори е „tout pour le peuple, rien par le peuple“ (всичко за народа, нищо чрез народа).

Консервативната „самобитност“ и либералната „свобода“

Представата за народа е свързана с понятието „самобитност“, което за консерваторите се извежда от призиването на народа, от провиденциалната му мисия. За либералите има два вида самобитност: „реална самобитност“, тази, която приемат и която е сложна и видоизменяща се, и „мистична самобитност“, възприемана от неославянофилите: „...идол, допускаш само поклонение ... нещо, дадено веднъж и завинаги и неподлежащо на изменение“⁶⁸.

К. К. Арсениев разглежда думите „национална самобитност“ като квинтесенция на славянофилската доктрина, която е била понятна само докато за нея са говорили А. С. Хомяков и И. В. Киреевски. Новата категория „самобитници“ я лишава от смисъл. За либералите „залог за самобитността на развитието“ е живо-то „общуване между единиците и цялото, между народността и личността“⁶⁹.

Личността е едно от ключовите понятия на либерализма. При руските консерватори индивидуализмът е на равнище държава, народ – за М. Н. Катков „Русия е до безкрайност организирана индивидуалност“⁷⁰.

Представата за *свободата на личността* либералите не отделят от въпроса за гражданската свобода⁷¹, както и от политическата, която единствена може да я гарантира. К. К. Арсениев не приема тезата на Л. А. Тихомиров, че общественото мнение служи за гаранция, защото, за да охранява личната свобода, то трябва да съществува, т. е. решенията му да имат някаква сила, а дори и тогава то може да се превърне в пречка⁷². К. К. Арсениев не оценява свободата като „състояние, при което човекът е подчинен на вътрешните си сили, а не на някакви външни“⁷³, както я разглежда Л. А. Тихомиров, който отрича гражданската свобода.

За руските консерватори свободата може да бъде обезпечена само от самодържавието⁷⁴. Свободата съществува „само в оградата на самодържеца“, „върховната власт над всякаква власт – ето началото на свободата“⁷⁵. Личната свобода не може да остане „извън държавния надзор“⁷⁶. Това е *свободата по руски* (и английските консерватори говорят за свобода по английски – „liberty according to English ideas“, но Е. Бърк има предвид либералните ценности⁷⁷).

Свободата за либералите има универсален смисъл и те не търсят руска рецепта – според Л. З. Слонимски „трудно е да се предполага, че могат да бъдат изобретени никакви специално руски сурогати на свободното публично слово ... на личността и обществената свобода“⁷⁸.

Равенството е другата гаранция против налагането на една класа над друга или на една част от обществото над останалото⁷⁹. То включва премахването на съсловния принцип, валиден още за селяните. Либералното равенство за руските консерватори е „обществена нивелировка“, която не е по-различна от политически преврат⁸⁰ – равенството между съсловията може да бъде само пред царя⁸¹.

На *обществения договор* на либералите руските консерватори противопоставят „долг присяги“ (дълга на клетвата)⁸². Няма договор, има вяра⁸³. Клетвата е тази, която свързва обществото. Оттук идва и илюзията за върховната власт, неограничена и пряко управляваща, без нужда от посредници, фикцията за връзката цар–народ. Дори теоретично те я виждат еднопосочно, т. е. само от царя към народа, докато либералите искат тя да бъде двупосочна – и от народа към царя.

Либералите описват самодържавието като власт, ограничена от административния произвол, т. е., както М. М. Стасюлевич пише, „самодържавието... през целия си живот е управлявало всъщност на основание на конституцията, т. е. било е ограничено“⁸⁴.

Правилната конституция е правилното ограничение, то само може да засили властта и да я направи реална, т. е. изпълняваща функциите си. Властта не може да управлява непосредствено – „само ограничената от закона Върховна власт би могла да бъде напълно неограничена“⁸⁵.

Най-доброто доказателство за ограничеността на самодържеца е според М. М. Стасюлевич, че „при цялото си външно могъщество не може да рискува да се ограничи със закона, тъй като това би го поставило в неограничено положение по отношение на придворно-бюрокралично-военните партии“⁸⁶.

Либералите са за силна власт, но тя може да бъде такава само ако се реформира докрай: „...пълномощията на върховната власт си остават неизменни, но се променят органите, чрез които тя действа, а съобразно с това – и самият начин на действията.“⁸⁷ Истинското самодържавие е там, където е самодържавен народът – „това именно е истинската конституция“⁸⁸. За руските консерватори конституцията – това е клетвата, равнозначна на „политическите задължения“⁸⁹.

„Широкият задник“ на бюрокрацията

Бюрокрацията е обект на критика от страна и на двете направления. Консерваторите я обясняват със заразата на либерализма⁹⁰. Либералите не са така едностранчиви. Най-образно от тях М. М. Стасюлевич представя зависимостта на властта от чиновниците: „Та нали един не особено властен човек с мими-

ка обясни значението на закона в Русия на онзи, който имаше глупостта, оспорвайки мнението му, да се позове на закона, т. е. на Върховната власт; този властен човек постави сборника със закони под широкия си задник и като седна върху тома, попита събеседника си: Е, де е сега твоят закон?!⁹¹

Либералите също са под „широкия задник“ на бюрокрацията. Една от основните причини за злоупотребите на чиновничеството според тях е несъобразяването на представата за властта с физическата природа на носителите и – което личи в законодателството – натоварващо сановниците със задължения за цяла колегия.

Типичен пример е длъжността земски началник, „съвместяващ в себе си длъжността на съдия, администратор и опекун за многото хиляди жители от своя район... Той участва и в делата за опека и няма местни селски работи, които да не влизат в неговата компетенция. Отгоре на всичко останало върху него пада огромната писмена работа; той трябва да води 19 книги“⁹². Какво остава за губернатора, а за самодържеца?

Друга причина, изтъкната от либералите, за неефективността на държавните учреждения, е „канцеларската тайна“ – те са недостъпни за публична критика и контрол от печата. Последното би се възприело като контрол над закона, т. е. над върховната власт. Ако във Франция Луи XIV е можел да каже: „L'Etat c'est moi“ („Държавата – това съм аз“), в Русия чиновниците спокойно биха могли да кажат: „Самодържец – это мы.“

Тайната се отразява и на висшата бюрокрация – „на практика са възможни случаи, когато две министерства независимо едно от друго да изготвят едновременно два различни законопроекта по един и същ въпрос“⁹³.

Липсата на гласност пречи на работата на държавния апарат. В Русия няма правителство, което да работи в екип – всяко министерство е само за себе си. Практиката на лични доклади от министрите до императора, която често пъти заобикаля Комитета на министрите, поражда много недоразумения.

Гласността в Русия се появява за кратко за първи път при Александър II; при него М. Х. Рейтерн допуска обществото до Министерството на финансите чрез огласяването на бюджета.

До известна степен гласността се проявява и в съдебната система – на откритите съдебни заседания. Всички останали ведомства тънат в тайна, жертва на която е и самият самодържец – Николай II. До възкачването си на престола той не е знаел за договора между Русия и Франция от 1893 г.

Гласността във Външното министерство се появява благодарение на А. П. Изволски. Либералите се опитват да докажат, че гласността само ще е от полза на властта в отношенията ѝ с бюрокрацията.

За опасността от ведомствената разединеност, „когато всяко министерство става изключителен безапелационен съдия в собствената си работа“⁹⁴, предупреждава и Н. Х. Бунге. Той не настоява вече за единно министерство, а за разглеждане на най-важните законодателни мерки от Комитета на министрите⁹⁵.

Идеята за отговорно министерство се прокрадва и на съвещанието от 21 април 1881 г., описано от Е. А. Перетц⁹⁶. Според А. А. Кизеветер изказването на М. Т. Лорис-Меликов, че Русия страда от липсата на „единство в управлението“ и е необходимо да се създаде „обединено правителство“, е намек за „нещо като министерски кабинет“⁹⁷.

Липсата на гласност само засилва ролята на слуховете в руското общество, което, както отбелязва и К. П. Победоносцев, подчинява и представителите на властта⁹⁸. Макар че самият той много често, когато иска да внуши нещо на императора, се изразява по следния начин: „Чух, че...“

И все пак либералите не гледат само с отрицание на бюрокрацията. Надеждите им са в „новата бюрокрация“, която „в много отношения е превъзходна, тя побира в себе си най-добрите интелигентни сили“⁹⁹.

Бюрокрацията се реабилитира в част от съвременната историография¹⁰⁰, която се основава на два показателя: „броят на случаите на нарушение на закона и на инструкциите от страна на чиновниците“ и „оплакванията от чиновниците“. От втория показател трябва да се изключат селяните, които в мнозинството си са неграмотни и нямат навика да подават жалби, което отслабва обективността му.

Друга черта на либерализма от 80-те – 90-те години на XIX в. в Русия е отношението му към *църквата*. Духовенството трябва да бъде освободено от полицейските си функции и само с проповед да действа срещу разколниците. К. К. Арсениев настоява за църковно самоуправление – не приема указа на Св. Синод, предписващ назначаване на архиереите, а не избирането им. Не приема духовната цензура, разпростираща се и върху светски произведения, не приема и преобладаващото положение на духовенството в народното училище.

Всичко това говори за наличието в Русия на клерикализъм, определен от К. К. Арсениев като „нахлуване на църковния елемент (представян не само от духовенството) в държавния живот... с цел да го подчини на действието на неподвижните, неподлежащи на критика начала, заимствани от специалната сфера и само в нея имащи право на съществуване“¹⁰¹. Консерваторите са на противоположната позиция – църквата трябва да влияе на обществения живот¹⁰².

Общината – руската слабост на „российските“ либерали

Дотук се спряхме на универсалните черти на имперския („российския“) либерализъм. Това, което е специфично, руско, е присъствието на общината в неговата програма. (Подробно ще се спрем на този въпрос в „Селският либерализъм и либералното народничество“.) Общината се разглежда като „силна страна на руската самобитност“¹⁰³, като „главна гаранция срещу обезземляването на масите“¹⁰⁴.

Либералите не си обясняват устойчивостта на общината с „властта на земята“, както Г. И. Успенски, „защото същата власт царува навсякъде, а общи-

ната от тази страна на уралските планини е устояла само в Русия¹⁰⁵. Либералите се съобразяват с „колективната работа на народния ум и народното сърце“¹⁰⁶ и в това отношение те си приличат с консерваторите. Разликата е в това, че либералите са за постепенното ѝ изживяване, а не за изкуственото ѝ запазване.

Поддържането на общинното владение е част от *икономическата програма* на либералите, която включва още и „правителственото и земското съдействие за преминаване на земите във владение на селяните, особено там, където те страдат от липса на земя; организация на преселванията и на дребен поземлен кредит; по-нататъшно намаляване на плащанията за откуп там, където те надвишават дохода от дадената за ползване земя; отмяната на поголовния данък; увеличаването на данъците, плащани от по-заможните класи, със съответното намаляване на данъчното бреме, тегнешо на народа“¹⁰⁷.

Съществена част от тази програма представлява *отрицание на основния принцип на икономическия либерализъм*: „Laissez faire, laissez passer“, т. е. ненамеса на държавата в икономиката. Привържениците на това правило според „Вестник Европы“ са либерални доктринери. Либералите са за широко регулиране на фабричната работа, за право на законодателната власт да променя железопътните и банковите устави¹⁰⁸.

Икономическата програма на либералите е и тази на Н. Х. Бунге, който я следва като министър на финансите през 1882 г. Може да се каже, че Александър III в първите години от царуването си възприема либералните идеи в икономиката, заложили в предшестващата епоха.

Фактите, които говорят за това, са: понижение на откупните цени (1882), отмяната на поголовния данък (1882), данъкът върху наследството (1882), данъкът върху лихвоносните ценни книжа (1885), повишение на занаятчийското облагане (1884), учредяване на селската поземлена банка и на фабричната инспекция (1882), ограничаване на работата на малолетни във фабриките (1882) и на нощната работа на деца и жени (1885), уреждане на онези категории от селските жители, чийто поземлен бит си оставал още неосигурен (1882 г. и по-късно), съвкупност от мерки, насочени към облекчаване на селяните при арендуването на държавните земи (1881, 1884), закон за работата във фабриките (3 юни 1886 г.), закон за преселванията (13 юли 1889 г.)¹⁰⁹.

Ако приемем, че царуването на Александър III – това са тези 20 години, за които е мечтал П. А. Столипин¹¹⁰, то императорът рано се отказва от тях. *И ако либерализмът в Русия не побеждава (казано по чаадаевски), то не е защото не е прав, а защото в историята правото е на по-силния.*

ЛИБЕРАЛИЗМЪТ В РУСИЯ ОТ 80-ТЕ – 90-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В. (ВМЕСТО ОПРЕДЕЛЕНИЕ)

Изхождайки от абстрактните въпроси (понятията „народ“, „свобода“, „власт“, „самобитност“, „църква“) и от конкретните (икономическата програма на „Вестник Европы“), ще определим нашето разбиране за имперския („рос-

сийския“) либерализъм от 80-те – 90-те години на XIX в., като го разгледаме от следните страни: руската история, европейската история, абстрактната представа за либерализма, интересите, които защитава, и социалната принадлежност на привържениците му.

1. От гледна точка на руската история той е *класически*, т. е. в сферата на идеите, част от руската общественост, далече от организирания и партийния си облик от началото на XX в.
2. От гледна точка на европейската история той е *неолиберализъм*, т. е. *социален либерализъм*, който отхвърля принципа „laissez faire, laissez passer“. Историографията определя появата на неолиберализма в Русия чак от началото на 90-те години със земските конгреси („нов буржоазен либерализъм“^[11]), или началото на XX в.^[12]

Според нас в теоретично отношение идеите на „росийския“ неолиберализъм са оформени още от началото на 80-те години на XIX в., което се вижда в икономическата програма на „Вестник Европы“.

3. От гледна точка на интересите, които защитава (общината, селската банка, преселенията, дребната земска единица), либерализмът е *селски*, т. е. идеологията му е *демократическа* (либералите предпочитат за себе си названието „поборници за народните права“).
4. От гледна точка на социалната си принадлежност обаче либералите са част от образования *слой на буржоазията*, от която се разграничават, и което придава на либерализма самотна елитарност.
5. От гледна точка на националния въпрос либерализмът е *имперски*. Той защитава идеята за имперска нация, но не в етническият смисъл (на руска имперска нация), а в гражданския и политическият смисъл (на „росийска“ имперска нация). В понятието „руско-поданье“ либералите влагат смисъла, запълващ днес понятието „россиянин“.

Парадоксът е, че „росийският“ либерализъм с желанието си да превърне обществото в гражданско, т. е. без съсловни граници, защитава най-вече руския народ, „за чиято сметка“^[13] живее империята (руското население поема основната тежест – данъчна, военна и т. н.).

6. От гледна точка на абстрактната представа за либерализма като „начин на мислене“^[14] имперският либерализъм е универсален.

Прилагането на идеята обаче предполага индивидуален подход, който може да бъде или консервативен, т. е. чрез държавата, или радикален, чрез обществото, както става във Франция през 1789 г. В този смисъл либерализмът в Русия е *консервативен*, откъдето идва и основната му слабост, която е слабост на самодържавието, а именно – нерешаването докрай на въпроса за земята.

Либералите, както и властта, не се решават на радикални мерки, въпреки че признават френския опит, когато „либералната част на френското общество станала революционна... селяните били освободени не само с принадлежащата им земя, но и без откуп“^[15].

7. От гледна точка на различните видове либерализъм ние го разделяме на два типа: *правителствен (бюрократичен) и обществен.*

Правителственият има две страни: официална и неофициална, наречена от нас „либерализъм в сянка“.

Общественият е представен от печата и от земствата.

За да очертаем образа на „росийския“ либерализъм, ще завършим с красивата му илюзия, че различията между народите ще намаляват благодарение на „удобството на пътищата, развитието на търговските връзки, успехите на знанията, преобразуването на политическите учреждения“¹¹⁶. Не става дума за уеднаквяване на народите, а за премахване на разстоянието между тях, за контакт. Възможността за общуване, желана от либералите, е противопоставена на изолацията на консерваторите. Това либерално верую ни напомня за една класическа мисъл: „Номадите са пощальоните на историята“, която според нас може да се перифразира: „Либералите са пощальоните на Русия.“

СЕЛСКИЯТ ЛИБЕРАЛИЗЪМ И ЛИБЕРАЛНОТО НАРОДНИЧЕСТВО

Селски (= демократически) либерализъм и либерално (= буржоазно) народничество. Съчетанието и в двата случая предизвиква смущение. Напомня на лошо построено неравенство с разместени символи – естествената реакция е да се поставят на „място“: буржоазен либерализъм и селско народничество.

На пръв поглед са свързани несъвместими от теоретична и от практическа гледна точка понятия. Но това, което е неадекватно за европейските представи (класическият либерализъм защитава буржоазните интереси), е естествено за руските (либерализмът в Русия защитава интересите на селяните (народа).

Ако в Англия аристокрацията придобива буржоазна политическа психика вследствие на майората¹, в Русия буржоазията, получила съсловни привилегии (юридически закрепени от Екатерина II през 1785 г.), придобива според нас дворянска психика и поведение. Тази специфика на руската буржоазия, както и икономическите ѝ интереси, противоположни на тези на селяните (народа), обясняват защо руските либерали от 80-те – 90-те години на XIX в. категорично отхвърлят определянето на либерализма в Русия като буржоазен².

Това разграничение обаче е идеологическо, защото руският либерализъм е демократически като идеология, но буржоазен като социална принадлежност на неговите представители.

Демократическата идеология на либерализма в Русия от 80-те – 90-те години на XIX в., както и интересите, които той защитава в икономическата си програма, формулирана от К. К. Арсениев³ през 1881 г. и защитена от Л. З. Слонимски, Ф. Ф. Воронов, М. Максим-Ковалевски и др., а именно: селската община, селската банка, преселванията и др., ни дават основание да го определим като *селски либерализъм*.

От началото на 80-те години на XIX в. се оформя и т. нар. *либерално народничество*, чиито основни идеолози са И. И. Каблиц (Юзов), В. П. Воронцов, С. Н. Кривенко, Я. В. Абрамов и Н. К. Михайловски.

В центъра на вниманието на новосъздаденото направление е икономическото положение на руския селянин. Ако по отношение на ролята на интелигенцията народниците спорят или дори я отричат⁴, всички единодушно защитават селската община.

Тази тяхна позиция, както и дословното възприемане на икономическата програма на основния орган на либералите „Вестник Европы“ от Я. В. Абрамов⁵ създават впечатлението за сходство между руския либерализъм и либералното или „реформистко“⁶ (това определение е по-сполучливо, защото не се ангажира с конкретна теория, но и по-безлично, защото „реформите“ могат да бъдат всякакви) народничество.

Тази прилика забелязват меншевиките А. Н. Потресов и П. П. Маслов, които въвеждат понятието „народнически либерализъм“⁷, чийто печатен орган според тях е „Вестник Европы“⁸. За А. Н. Потресов понятието „аграрен либерализъм“⁹ е равнозначно на „народнически либерализъм“.

За да избегнем подобна аналогия, която според нас опростява разбирането и на либерализма, и на народничеството, ще се спрем на приликите и на разликите между двете направления.

Ще разгледаме възгледите им за общината, протекционизма, частната собственост, капитализма, разбирането им за практическото приложение на идеите им.

ОБЩИНАТА В ПРЕДСТАВИТЕ НА „РОССИЙСКИЯ“ ЛИБЕРАЛИЗЪМ И НА ЛИБЕРАЛНОТО НАРОДНИЧЕСТВО

Една от специфичните страни на руския либерализъм през XIX в. е положителното отношение към общината, т. е. към колективния принцип на стопанисване на земята. (Има и изключения – Б. Н. Чичерин, С. М. Соловьев, но те не преобладават, особено през последната четвърт на XIX в.)

Причината е не само страхът от обезземляване и създаването на селски пролетариат от „батраци“ – ратаи, наемни работници в стопанството на едър земевладелец или помещик, но и нежеланието на селяните да се отделят от общината. Колективната собственост е антилиберализъм, но и насилственото ѝ премахване – също.

Екстензивният характер на селското стопанство в Русия, високите данъци, както и т. нар. чересполосица, т. е. притежаването на разпокъсани парцели земя, практически обричат на глад селянина, желаещ да се отдели от общината. Един от изходите е преселването, но той засяга малка част от населението и в известна степен облекчава, но не и решава въпроса за земята.

Ако в началото на 60-те години на XIX в. на общината се гледа като на временно явление, което постепенно ще отмре (такова е мнението на един от

либералите практики Н. Х. Бунге¹⁰), то през 80-те – 90-те години вече не се съмняват в нейната жизнеспособност.

Л. З. Слонимски отчита като грешка пренебрегването на общината¹¹. За либералите съществуването ѝ трябва да бъде паралелно с това на частната собственост. Според Ф. Ф. Воронов златната среда е съвместяването на „запазването на общинното владение с облекчаване „излизането“ от общината на отделни селски стопани“¹².

Либералите се съобразяват със селското понятие за поземлена собственост, чиито предимства над теорията са тези на „житейската правда“¹³. Селяните оприличават общинното владение на селска ръкавица, а личната собственост – на дворянска: „в дворянской перчатке у каждого пальца свой чуланчик, и в морозе они зябнут; в крестьянской рукавице все пальцы вместе, и друг друга греют“ („дворянская ръкавица е с пет пръста и на студ пръстите не мръзнат; в селската ръкавица всички пръсти са заедно и се топят един друг“)¹⁴. Индивидуализмът „не топли“ селяните, той води до обедняване или до загуба на земя.

Либералите не приемат упреците срещу общината за глада от 1891 г.¹⁵, за наличието на „чересполосица“ – същият недостатък е характерен и за личните стопанства, за създаването на прекалено големи селища (в Киевска губерния подобни заселени места съществуват и от отделни домакинства – при малорусите общината не е популярна¹⁶), както и за масовата липса на обработваема земя¹⁷.

Основен минус на общинското земевладение според М. Максим-Ковалевски е практиката на „коренно преразпределяне“ на земята¹⁸. Л. З. Слонимски смята, че това може да се избегне, като част от земята не се преразпределя, а си остава собственост на цялата община: „...трайното владение на парцелите е напълно съвместимо със съществуването на общината и изобщо не предполага нейното премахване.“¹⁹ По този въпрос мнението му съвпада с това на либералния народник и икономист Г. Соколовски, за когото „основният принцип на общината е в признаването на земята за обща собственост или владение на всички членове на общината“²⁰, а до преразпределяне може да се прибегва само в определени случаи, когато наличната земя не е достатъчна.

Общината представлява и финансов гарант за селяните. Защитните ѝ функции карат либералите да застанат зад колективния принцип и против насилственото ѝ премахване. Това е причината либералите да не приемат чл. 165 от Закона за откуп от 1861 г., според който всеки стопанин има право, след като внесе целия откуп за своя парцел, да изисква парцелът му да се отдели за лична собственост, като „задължава“ в такъв случай общината „по възможност“ и „по усмотрение“ да му даде земя, намираща се на едно място. На пръв поглед този закон създава условия за излизане от колективното владение и за оформянето на лично стопанство, т. е. за създаване на частна собственост (макар и дребна), която е една от ценностите на либералната идеология.

Прилагането на закона обаче на практика довежда до откъсване на плодо-

родни земи от общината – след натиск от страна на администрацията – в полза на един човек. Така откупуването на земята придобива „характер на насилствено действие на един срещу всички“²¹. Откупуват се или богатите селяни, или бедни, които срещу парична сума отстъпват правото си на външен за общината човек – обикновено дребен фабрикант.

Въпреки юридическата си неприкосновеност общинската обработваема земя намалява до приемането на закона от 14 декември 1893 г. Според него „до погасяването от общината на дълга за откупуването, оформянето на отделни стопани и предсрочното откупуване от тях на земя, придобита от всички селяни, се допуска само със съгласието на общината и при условията, посочени в решението на селското събрание“²².

Практически личното излизане от общината ще става само с изричното ѝ съгласие. За правителството този закон ще осигури събирането на данъците, улеснено от принципа на колективната отговорност („круговая порука“), който е отменен чак през 1903 г.

За либералите този нелиберален закон е в името на оцеляването на останалите членове на общината, т. е. на народа. Л. З. Слонимски е против превръщането на земята в стока, в предмет на свободна покупко-продажба, защото това заплашва дребното земевладение²³.

Самостоятелността на всички селяни, т. е. на колектива, е по-важна от тази на отделните стопани. Под самостоятелност Л. З. Слонимски разбира самоуправление, без което общината е „нещо мъртво, фалшиво и безплодно“²⁴.

За да предотврати „принудителното разпадане на общината чрез преразделяне и напускане“²⁵, той защитава колективния принцип на собственост на имущество дори във всяко отделно лично стопанство, т. е. собственик да бъде цялото семейство, а не само неговият глава.

Контролът от страна на общината е необходим и поради невежеството на селяните, на които трябва да се даде възможност за елементарно образование²⁶.

Желаната от либералите самоуправляваща се община, независима от местната власт, на практика не съществува. Ако преди селската реформа от 1861 г. на нейната автономност са могли да повлияят помещиците (В. П. Воронцов констатира, че бившите помещически селяни „и при крепостното право, поне в господарските имения, всъщност не са познавали общината, тъй като определянето на земя за новия крепостен ставало по разпореждане на помещика“²⁷), то след това администрацията заема тяхното място.

Много често юридическото разпространение на общината в административната карта не съвпада с фактическото, „тъй като в действителност в района на общинното землевладение съществуват редица преходни степени от сегашното общинно владение към едноличното стопанство“²⁸. Неустойчивостта на тези преходни степени, както и неравномерното развитие на капитализма в Русия оправдават съществуването на общината.

„РОССИЙСКИТЕ“ ЛИБЕРАЛИ ЗА „ИКОНОМИЧЕСКИТЕ НЕДОРАЗУМЕНИЯ“
НА РУСКИЯ КАПИТАЛИЗЪМ

Капитализмът в Русия се създава с помощта и със същественото участие на държавата, която залага на едрата промишленост за сметка на земеделието, потискано предимно с данъци. Условия за създаването на среден социален слой – между общината и държавата – липсват.

Получава се едно странно съчетание между интензивно развиваща се едра промишленост, подкрепяна от правителството чрез протекционистки митнически тарифи, и екстензивно развиващо се земеделие, подкрепяно от общината. И в двата случая има силна зависимост – в първия – от държавата, във втория – от общината – омагьосан кръг, от който Русия не излиза до края на века.

При тази картина естествената позиция на либералите е да застанат на страната на народа, т. е. на селяните. Оттук и отрицателното отношение на руските либерали към буржоазията и най-вече към промишлената буржоазия.

Разминаването на интересите на едрата промишленост и селското стопанство отбелязват и либералните народници (В. П. Воронцов подчертава, че земеделецът е лишен от възможността за „стричен доход“²⁹). Причина за това разминаване според либералите е и липсата на единство между различните правителствени ведомства по основни въпроси на икономическата политика: „Министерството на финансите, което фактически в същото време е и министерство на промишлеността и търговията, не може да гледа на държавното стопанство от гледна точка на народното земеделие.“³⁰

Л. З. Слонимски отчита като грешка липсата на „специално министерство на селското стопанство“³¹, каквото има в Прусия, т. е. народното земеделие няма официални защитници и интересите му остават „далече от центъра, властта и влиянието“³².

Сведения за земеделската промишленост и за нейното облекчаване не липсват – един от най-богатите източници са трудовете на земската статистика, които според Л. З. Слонимски могат да бъдат „образец за Европа“³³, но за Русия те са „terra incognita“³⁴, тъй като всячески се игнорират.

И либералите, и народниците разчитат на правителството за решаването на въпроса за земята. Но ако според народниците ролята на държавата е да контролира частната собственост³⁵ и това се възприема като една от крачките за обобществяване на земята³⁶, то за либералите тя трябва да съдейства за развитието на личната собственост и чрез организиране на преселванията, чрез селската банка и най-вече като се откаже от протекционистката си политика.

Народниците също отричат протекционизма – за С. Н. Кривенко той е от полза само на „вътрешните чужденци“³⁷, каквито са отечествените фабриканти за народа си и които под формата на „съживяване на промишлеността“³⁸ се стремят да получат концесия за строежа на сибирската железопътна линия с правителствена гаранция, което прехвърля всички загуби на държавната хазна, т. е. за сметка на данъкоплатците (на народа).

Въпросът за строежа на железопътни линии възниква след Кримската война. Опитите на правителството да привлече частен капитал в железопътното строителство са неуспешни, а учреденото през 1857 г. със западни банкери Главно дружество на руските железници фалира. Правителството се връща към практиката на държавно строителство, която е нерентабилна³⁹.

През 1867 г. се създава специален фонд за развитие на железопътната система. Първоначалният капитал се натрупва от средствата, получени от продажбата на Аляска на Съединените щати. После фондът се попълва чрез гарантирани от правителството заеми за железопътно строителство, сключвани в Европа⁴⁰. Хазната гарантира капиталите на железопътните дружества, които по своята форма са частни.

Правителствената гаранция обезпечава печалбата и предотвратява загубите на дружествата. Създават се идеални условия за корупция. Най-известните концесионери (олигарси), които грабят държавата (до 1876 г. фондът е изчерпан), са П. Г. фон Дервиз, К. К. фон Мек, С. С. Поляков, В. Я. Кокорев, Л. Л. Кроненберг и др.

Концесионерните дружества с уставите и привилегиите си се обединяват и се превръщат в „държава в държавата“⁴¹. Създаденият Департамент по железниците от И. А. Вишнеградски (министър на финансите след Н. Х. Бунге от 1887 до 1892 г.) и С. Ю. Вите (негов помощник и наследник) съсредоточава финансовите и тарифните въпроси на железниците, като получава правото да предоставя нови концесии.

Политиката на Департамента, чийто първи директор от 10 март 1889 г. е С. Ю. Вите, е на засилване на държавния контрол върху железниците, както и за увеличаването на доходите в хазната от тях. От 1889 г. действа системата за държавно регулиране на зърнените тарифи. Стойността на превоза на стоки зависи от разстоянието – тя намалява с неговото увеличаване. Резултатът от този краен протекционизъм е развиването на покрайнините в империята за сметка на центъра⁴².

Либералите подкрепят умерения протекционизъм, който поощрява родната промишленост „в полза на цялата страна, а не само за едностранните изгоди за капиталистите“⁴³, и който е съчетан с покровителство на земеделието, докато руските индустриалци са „върли фритрейдери“⁴⁴ (т. е. привърженици на свободната търговия), когато става дума за интересите на селячеството.

Либералите не смятат за нормално „положението, при което народът плаща налози и в замяна нищо не получава, а правителствените и държавните учреждения... издържани с народни средства, съществуват само за привилегированите съсловия“⁴⁵.

Протекционизмът на правителството е разорителен за руското население. Резултат от пагубното въздействие на високите митнически тарифи е изкуственото поскъпване на метала, последвано от високите мита на вносните земеделски машини, от което губи селското стопанство. Скъпите селскостопански ма-

шини не дават възможност на земеделеца да направи производството на продукцията си по-евтино и да излезе на световния пазар. Милиони руски стопани страдат заради 400–450 машиностроители⁴⁶.

Протекционизмът в Русия е своеобразен – в полза на отделни предприемащи, които ползват държавните субсидии за сметка на цялото население, докато опитите за самостоятелно, независимо от държавата капиталистическо производство са спъвани. Стига се дотам, че благодарение на държавата руската захар се продава два пъти по-евтино на англичаните и иранците, отколкото на самите руснаци.

Криворазбраната представа за протекционизъм „води до ненужна и вредна гонитба за чужди пазари в ущърб на своите собствени“⁴⁷. Друг пример за неадекватен протекционизъм: за да работят, фабриките се нуждаят от каменни въглища и от модерни машини, но поради високите митнически тарифи малко заводи могат да си позволят машини от чужбина, а местните въглища не само са по-скъпи от вносните, но и трудно се доставят⁴⁸.

Л. З. Слонимски прави печален извод от „икономическите недоразумения“: „Ние снабдяваме чуждите страни с продукти, от които има нужда населението на собствената ни страна; даваме на чужденците нашето жито дори през гладните години и обилието на нашия износ е само проява на бедността на селяните, на ниската им покупателна възможност“⁴⁹.

Целта (поне на теория) на протекционизма е да се засили родното производство. Нови отрасли обаче се създават или от чужденци, или с чуждестранни капитали. Богатият на полезни изкопаеми Урал се намира изключително в руски ръце, но промишлеността там се развива слабо за разлика от южния промишлен район, усвоен от чужденци. Един днепровски завод произвежда два пъти повече стомана от всички частни уралски заводи, взети заедно⁵⁰.

Условия за развитие на разнообразно производство има, но необходимият за това капитал „се изтегля от протекционната система към по-непроизводителните, а следователно и губещи за страната промишлени отрасли“⁵¹.

Пълно „извращение на покровителствената система“⁵² е областният протекционизъм, пагубен като разнородните митнически тарифи в средновековна Франция. Едни части на империята се противопоставят на други (с помощта на железопътните тарифи се стеснява превозът на стоки от Привислянския край към вътрешността на страната – целта е да се предпазят московските фабрики от полската конкуренция, а резултатът от този съмнителен патриотизъм е разоряването и на двете страни).

Погрешната икономическа политика създава условия за бързо обогатяване от търговия, а не от производство, което не стимулира промишлеността⁵³. Броят на фабриките и на заводите не расте, а производството придобива монополен характер⁵⁴. Естествената последица от това е все по-голямото обедняване на населението. Създаването на Министерство на земеделието и търговията само ще оправи административната асиметрия.

Задачата на финансовата политика според либералите трябва да бъде съвместяването на опазването на местната промишленост с увеличаването на доходите от митницата⁵⁵. Докато приходите от митницата са слаби поради намаляния внос на чужди стоки, държавата ще разчита на данъчните постъпления от бедното население. Ако покровителствените мита са умерени, ще се увеличи приходът от мита, от една страна, а от друга – ще се разшири потреблението.

Една от надеждите на либералите за решаването на въпроса за митнически тарифи е привличането през 1890 г. на Императорското свободно икономическо дружество за участие в преразглеждането им, което се определя като „обрат във възгледите на правителството“⁵⁶. Съществена промяна в икономическата политика обаче не последва.

ЗАЩО „СЕЛСКИ“, А НЕ „НАРОДНИЧЕСКИ“ ЛИБЕРАЛИЗЪМ?

На пръв поглед икономическите възгледи на руските либерали от 80-те – 90-те години на XIX в. и тези на т. нар. либерални народници от същия период съвпадат по два особено важни момента: общината (приемането ѝ) и протекционизмът (отхвърлянето му). Но има и съществени разлики.

Първата разлика е въпросът за *частната собственост върху земята*. За либералите тя трябва да съществува успоредно с общинната, докато народниците я отричат. За С. Н. Кривенко земята „трябва да минава не в частно владение, а в държавна, земска или общинна собственост“⁵⁷. В. П. Воронцов разработва план за „постепенна национализация на земята“⁵⁸.

Оттук следва и **втората разлика** – *отношението към капитализма*. Народниците отричат бъдещето му в Русия. И. И. Каблиц гледа на общината и на артела (задругата) като на средство за неговото избягване⁵⁹. Общината е основата на руския прогрес – ето кредото на народничеството. В. П. Воронцов вижда в нея „наченки на строя, чието широко развитие се очаква в повече или по-малко далечно бъдеще“⁶⁰. Според него Русия не може да достигне завършените форми на капитализма в Европа. Н. К. Михайловски – без да приема капитализма – не е така краен в прогнозите си и допуска неговото развитие в Русия⁶¹.

Либералите не отричат капитализма. За Л. З. Слонимски спорът относно бъдещето му в Русия е несериозен⁶². Нещо повече – капитализмът според него „не засяга интересите на селското землевладение и по-скоро подобрява, отколкото влошава народния бит“⁶³.

Селянинът, откъснат от земята поради естествения прираст или неблагоприятните стопански условия, отива във фабриките. Но ако за селяните се грижи общината, за работниците това трябва да направи държавата – тук се проявява социалният характер на либерализма в Русия от 80-те – 90-те години на XIX в.: „...държавната власт има нравственото право до изисква жизнените интереси на трудещото се население да бъдат защитени от произвол.“⁶⁴

Третата съществена разлика между двете направления се изразява в от-

ношението към *индивидуализма* (една от основните ценности на либералната система). В. П. Воронцов изцяло го отхвърля⁶⁵, като смята, че той може да съществува само в Европа. И. И. Каблиц разглежда народа като „колективна единица“, която трябва да бъде уважавана заедно с „народното (колективното) мнение“ или „колективната мисъл“, която той поставя над тази на отделните личности⁶⁶.

Индивидуализмът при И. И. Каблиц е на равнище социална група – според него те са три: интелигенция, граждани и народ⁶⁷. В. П. Воронцов смята, че народът има развито колективно чувство и само умствената изостаналост му пречи⁶⁸. Под социално чувство народниците разбират умението да живееш в колектив и там няма място за индивидуализъм.

Четвърта разлика между либерали и народници откриваме във виждането им за *практическото осъществяване на идеите* им.

След провала на „отиването при народа“ възниква „теорията на малките дела“ („теория малых дел“) на Я. В. Абрамов, според която „трудовата интелигенция“ (учители, земско-медицински персонал и т. н.)⁶⁹ ще служи на народа. По този начин народниците смятат да въздействат пряко на народа.

Либералите не са против подобна инициатива, но за тях това няма да бъде достатъчно. А. Н. Пипин оценява работата на народниците в училищата, но отбелязва, че се заблуждават, като разчитат само на себе си, защото народната просвета иска големи грижи и „трябва да бъде подкрепена със средствата на самата държава“⁷⁰.

Либералите разчитат на държавата, защото тя дава ход на реформите. Затова и целта на либералите е да въздействат на правителството чрез обществото с единственото средство (без да броим земствата), с което разполагат – печата.

В печата либералите откриват възможност за „практическо въздействие върху хода на обществения живот“, докато народниците се проявяват само в „кръговете на интелигентните хора“⁷¹.

Петата важна разлика между руския либерализъм и либералното народничество се състои в отношението на двете направления към *политическите свободи*.

Народниците (либералните) са аполитични – интересите им не излизат от рамките на две основни теми: темата за икономическото състояние на народа, определена като „преимуществена“⁷², която е конкретна, и темата за интелигенцията, която е абстрактна.

За либералите главната цел са политическите свободи. След убийството на Александър II на 1 март 1881 г. те не могат открито да заявяват за необходимостта на Русия от конституция – правят го завоалирано, коментирайки западноевропейските парламентарни системи. Външно вниманието им е насочено главно към социално-икономическите въпроси – от проследяване на административното злободневие до анализиране съдбата на реформите – съдебната, земската и др.

Икономическата програма на либерализма в Русия от началото на 80-те години на XIX в. защитава частната собственост. Това е необходимо условие, за да бъде либерализъм, защото неприкосновеността на частната собственост е класическа черта на либералната теория.

Обаче руският либерализъм защитава и общинската (колективната) собственост върху земята. Това е достатъчно условие, за да бъде разглеждан и като селски, тъй като общината е класическа черта на руското село.

Тези основания ни карат да определим либерализма в Русия през 80-те – 90-те години на XIX в. като *селски либерализъм*.

Демократическата идеология на либералите не е достатъчна, за да бъдат оприличавани с либералните народници от същия период.

Основното сходство между тях – положителното отношение към общината, е само по себе си нелиберална черта.

Целта ни не е да обсъждаме липсата на прецизност на термина „либерално народничество“. Използвахме сравнителния метод, за да покажем некоректността на термина „народнически либерализъм“.

Изброените от нас пет основни разлики между двете направления на руската обществена мисъл (либералното и народническото) във възгледите им за *частната собственост, капитализма, индивидуализма, практическото осъществяване на идеите и политическите свободи* доказват, че, макар и селски, руският либерализъм не може да бъде определян като народнически.

ЛИБЕРАЛИЗМЪТ В РУСИЯ ПРЕЗ 80-ТЕ – 90-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В. И „НОВОТО-СТАРО“ ПОСТСЛАВЯНОФИЛСТВО („ВЕСТНИК ЕВРОПЫ“ И „РУСЬ“)

„РОССИЙСКИТЕ“ ЛИБЕРАЛИ ЗА „НОВОТО“ И „СТАРОТО“ ПОСТСЛАВЯНОФИЛСТВО

„Новата-стара“ представа за другия

На пръв поглед в живота на обществената мисъл има една незакономерност, което прави трудно уловими в научен алгоритъм идейните ѝ направления. Животът на една идея или система от идеи обаче има съдбата на пътуващата светлина на отдавна мъртва звезда.

Отличен пример е историята на славянофилската разновидност на руската либерална мисъл. Фактът, че от средата на 70-те години на XIX в. славянофилството не създава нови символи и на практика е изживяно¹, не прекъсва живота на тази идея. Чрез Иван Аксаков, който през 1881 г. публикува във вестника си „Русь“ „Записката“ на своя брат – „старият“ славянофил Константин Аксаков, славянофилството присъства активно в мисловното пространство на руското общество.

Слаб теоретик, но изобретателен интерпретатор, И. С. Аксаков съчетава

несъвместимите едно с друго „старо“ славянофилство от 40-те – 50-те години на XIX в. с пропагандата на „новото“ славянофилство (славянолюбие) от началото на 80-те години на същия век. Неслучайно И. С. Аксаков избира за свой идеен вдъхновител К. С. Аксаков, а не П. В. Киреевски например, който единствен от славянофилите е принципино против самодържавието².

Афинитетът на И. С. Аксаков към най-консервативния „стар“ славянофил обяснява развитието на неговата приемственост към това, което наричаме „ново“ славянофилство.

Интерес към славянофилството проявява и основният орган на руския либерализъм от 80-те – 90-те години на XIX в. – „Вестник Европы“. Един от неговите идеолози – либералът А. Н. Пипин, въвежда термините „старо“ и „ново“ славянофилство³.

Подобно на идейните спорове между западниците и славянофилите от 40-те години на XIX в., „Вестник Европы“ и „Русь“ са в постоянен конфликт, подхранван не само от принципни различия, но и от недоразумения. Изясняването на характера на руския либерализъм от края на XIX в. не може да отмени тази полемика, чийто живот продължава на страниците на „Вестник Европы“ дълго след закриването на „Русь“ през 1886 г.

И. С. Аксаков не приема да „третира“ славянофилството „като умрели-те“⁴, макар че не одобрява термина „славянофилство“ по традиция, както и „старите“ либерали А. С. Хомяков, П. В. Киреевски. И. С. Аксаков предпочита да определя своето направление като „руско, национално или народно“⁵, което според неговите представи е истински, неподправен либерализъм, както е забелязал най-либералният от „старите“ славянофили А. И. Кошелев: „...в душата си (Аксаков – б. м., Д. Г.) смятал само себе си истински либерал, наричайки всички останали „лъжелиберали““⁶.

За руските либерали И. С. Аксаков говори като за самозванци, „наименуващи се“ се „либерали“, „кичещи се“ с названието „либерална партия“⁷. Лъжелиберализмът според И. С. Аксаков е „деликатна форма“ на принципа „Петровой цивилизующей дубинки“ (на цивилизоващата тояга на Петър)⁸. И. С. Аксаков винаги поставя в кавички термина „либерализъм“, ако не говори за себе си. К. К. Арсениев също огражда с кавички това понятие, но само защото осъзнава отдалечеността на руския му вариант от западноевропейския.

Либералите от „Вестник Европы“ (В. С. Соловьов, К. К. Арсениев, Л. З. Слонимски, К. Д. Кавелин, А. Н. Пипин, С. Н. Трубецкой и др.) отличават „старото“ от „новото“ славянофилство. За разлика от Н. Н. Страхов, който пръв правилно отделя двете течения⁹, те не свързват Н. Я. Данилевски с истинското (старото) славянофилство.

Владимир Соловьов разграничава „старото“ от „новото“ славянофилство, като истинските славянофили според него „действат, а не мечтаят“ и са патриоти¹⁰, а „новото“ е „псевдопатриотически обскурантизъм“, между които поставя като „промеждутъчно звено“¹¹ М. Н. Катков. За В. С. Соловьов двете течения

са като „два крайни термина на нашето национално самоутвърждение“¹², като „новите обскуранти“ се покланят на „народната дивотия“, а истинските славянофили – на „народната добродетел“¹³. В оценката си за И. С. Аксаков В. С. Соловьев е краен – нарича го „корифей на нашия национализъм“¹⁴.

Най-обективен в преценката си за идеолога на „Русь“ е К. К. Арсениев. За разлика от В. С. Соловьев той не причислява И. С. Аксаков към „новото“ славянофилство – за него „Русь“ е „славянофилски вестник“¹⁵, а не неославянофилски. К. К. Арсениев – също като В. С. Соловьев – не смесва „Русь“ с „Московские Ведомости“ на М. Н. Катков, а ги определя като различни форми на руския национален идеал¹⁶.

Солидарността на „Русь“ с „Московские Ведомости“ за К. К. Арсениев е „безсъзнателна“ и „неволна“¹⁷. Истинските съюзници на М. Н. Катков според либерала са само тези, на които е „противна всякаква свобода на мисълта, всякаква лична инициатива, всякаква обществена дейност“¹⁸, т. е. „новите“ славянофили.

„Новото“ славянофилство К. К. Арсениев отъждествява с М. Н. Катков и с К. Н. Леонтиев, който е „най-злият враг на свободата, най-праволинейният от проповедниците на регреса“¹⁹. М. Н. Катков за К. К. Арсениев е „представител на националното разделение, в най-неприветливата му форма. На М. Н. Катков липсва обществената порядъчност на И. С. Аксаков, за когото според К. К. Арсениев са характерни „вродената порядъчност и честното разбиране на задълженията на журналиста“²⁰.

К. К. Арсениев определя „новото“ славянофилство като „най-ново антизападничество или псевдославянофилство“, а привържениците му като „ултрареакционери“²¹. Либералният публицист не скрива обаче упрека си към И. С. Аксаков, че по отношение на „Московские Ведомости“ „си слага кадифени ръкавици“²².

За разлика от „Вестник Европы“, който открито опонира на консервативния вестник на М. Н. Катков, „Русь“ в по-завоалирана форма и в по-ограничени теми критикува „Московские Ведомости“. Обаче по отношение на недъзите на руското общество „Русь“ е по-смел и от либералния „Вестник Европы“. К. К. Арсениев отбелязва отдалечеността на И. С. Аксаков от първоначалната му програма, от която „заимствал ... само някои думички“²³. Тази отдалеченост не може да се сравнява с преобразяването на М. Н. Катков от краен либерал в краен консерватор.

Безспорна черта на „новото“ славянофилство за К. К. Арсениев е „търсенето изключително на руската самобитност“ и „присвояването на монопола на „националност““²⁴. Тази черта либералът вижда в И. С. Аксаков и във В. И. Ламански, които заедно с О. Ф. Милер според него са „последните мохикани на славянофилството“²⁵. Л. З. Слонимски пък определя В. И. Ламански и О. Ф. Милер като „нови“ славянофили, но „под обвивката“ на възгледите им – либерализъм²⁶.

С. Н. Трубецкой също разграничава „старите“ от „новите“ славянофили. Първите според него се борят между национализъм и универсализъм, между русификация и либерални реформи, а за вторите е характерен само национализъм²⁷. С. Н. Трубецкой, както и К. К. Арсениев, отъждествява М. Н. Катков с „новото“ славянофилство на К. Н. Леонтиев²⁸. Либералите обвиняват славянофилите в национализъм, а те пък са обвинени от вторите в бюрократизъм и буржоазност – това неразбиране е още от 40-те години на XIX в.²⁹

Интересът към „старото“ и към „новото“ славянофилство у либералите се обяснява и с търсенето на приемственост между идейните направления.

А. Н. Пипин вижда в либерализма от 80-те – 90-те години на XIX в. наследник на западничеството от 40-те години на същия век, докато приемник на „старото“ славянофилство според него е народничеството³⁰. А. Н. Пипин също смята К. Н. Леонтиев за „нов“ славянофил, чиито възгледи са „близки, но не и сливащи се със славянофилството“³¹. Той определя края на „старото“ славянофилство със смъртта на И. С. Аксаков, с която „свършва старата школа в нейното непосредствено изразяване, нейната цялостна теория и нерядко смел език“³². За А. Н. Пипин И. С. Аксаков е бил „верен отглас на славянофилството от четирийсетте години“ и дори да не спазвал с точност старата програма, се чувствала неговата „стара закваска“³³.

К. Д. Кавелин е един от малкото либерали, който „вярно разбира истинското славянофилство“³⁴ и искрено му се възхищава³⁵, отделяйки го от „новото“ славянофилство, или „славянолюбие“³⁶. Не винаги обаче той се отзовава ласкаво за славянофилите – нарича ги „тъпоглави“³⁷. К. Д. Кавелин не отрича приемствеността между „предишните и новите възгледи за руския живот“ и също като А. Н. Пипин и К. К. Арсениев смята, че термините „славянофилство“ и „западничество“ „не подхождат на новите направления на руската мисъл“³⁸.

Ако К. Д. Кавелин, К. К. Арсениев и донякъде Л. З. Слонимски обективно оценяват „старото“ славянофилство, то другите либерали – С. М. Соловьов-баща, В. С. Соловьов-син и А. Н. Пипин, са по-пристрастни в неговото отрицание. А. Н. Пипин е съгласен с определението на С. М. Соловьов за „старото“ славянофилство като „антиисторическа школа“³⁹. За В. С. Соловьов то е „археологически либерализъм“⁴⁰.

С. М. Соловьов разглежда славянофилството и като „политически будизъм“⁴¹. Както будизмът иска да избегне кармата на живота, така и славянофилството избягва от политическия живот и бленува за аполитична нирвана. С. М. Соловьов определя славянофилството като антиисторично и поради „недостиг на академично образование, особено в историята“⁴².

В случая С. М. Соловьов визира Ю. Ф. Самарин, но и самият той признава, че е бил по време на студентството си „страстен славянофил“, докато не се е потопил сериозно в историческата наука: „...после все повечето занимания с история, особено руска, ми дадоха възможност да придобия правилния поглед върху отношенията между древна и нова Русия.“⁴³ За С. М. Соловьов „истори-

ята е политическа наука⁴⁴, докато славянофилският „политически будизъм“ е аполитичен, следователно и антиисторичен.

Не е случайно, че мнозинството от т. нар. либерали западници са професори историци: С. М. Соловьев, К. Д. Кавелин, Б. Н. Чичерин, М. М. Стасюлевич, А. Н. Пипин и др.

Славянофилите (под славянофили имаме предвид „старите“ – истинските славянофили, и тези, които възприемат идеите им) гледат по различен начин на историята от либералите. Тяхното отношение към историята на Русия е традиционно, като на „държавна работа“, докато С. М. Соловьев и либералите разглеждат историята като „научна работа“, т. е. тя не винаги съвпада с официалната версия. Историкът не е летописец. Но, както отбелязва С. М. Соловьев, дори през 1852 г. традиционното разбиране на историята е характерно за руското общество⁴⁵.

За ролята на руското общество

Разликата в подхода към историята на славянофили и либерали се отразява и на възгледите им за *руското общество* и ролята му в руската история.

И славянофилите, и либералите са единодушни за необходимостта от обществено самоуправление. В. С. Соловьев признава, че К. С. Аксаков е за свободата на общественото мнение⁴⁶, но ако за братя Аксакови обществото изразява мнението на колективната личност на руския народ⁴⁷, то за либералите, по изразу на К. Д. Кавелин, обществото е „съвкупност и взаимодействие на човешки личности“⁴⁸.

И. С. Аксаков защитава „обществената дейност“ и смята, че руското общество е отвикнало от такава⁴⁹. Причината за това той вижда в „петербургския период“ от руската история.

Ако за славянофилите „обществената дейност“ е прекъсната от Петър I, за либералите тя точно тогава започва да се създава. За А. Н. Пипин тя е възможна само ако обществото получи право (юридическо) на обществена инициатива, но такава няма – не само в закона, но и в обичая. Дори през 60-те години на XIX в. да е имало проблясъци на „обществена изява“, то те са били „случайно допуснати от бюрокрацията и не били обезпечени с нищо друго освен добрата ѝ воля в дадения момент“⁵⁰.

Обществото за А. Н. Пипин е „група от хора, отделили се от народната маса със степента на образованието си, и много или малко обединени от висшите интереси на обществеността, науката, историята, литературата, изкуството“, която се е появила „именно и само през петербургския период“ и е „негово произведение“⁵¹.

За И. С. Аксаков общество са само „верните на народните начала кръгове на руската интелигенция“⁵².

Отсъствието на активно обществено мнение К. Д. Кавелин обяснява с един общ и за Русия, и за Европа недостатък – липсата на развитие на „нравствена-

та и духовната страна на хората“, и замяната на нравственото възпитание с „дресирането на хората за обществото“⁵³. К. Д. Кавелин обаче отбелязва, че въпреки липсата на обществена дейност, въпреки привидната „апатична, сънлива, полумъртва повърхност на руския съвременен (писал го е 1882 г. – б. м., Д. Г.) живот“ руското общество е проникнато от „дълбоко недоволство“, част от което са революционерите⁵⁴.

„Социалният СПИН“⁵⁵ на руското общество винаги е криел дълбоко в себе си лицето на „смута“. „Дълбокото недоволство“, отложено на дъното на руското общество – подобно на сероводорода, изяждащ Черно море, стаява опасността от социален взрив. За щастие обществото не е закрито море и ролята на пречистващи течения играят идейните направления.

К. К. Арсениев също се опасява от революция⁵⁶. Либералите не подценяват тази възможност за разлика от И. С. Аксаков, за когото тя е изключена⁵⁷, когато руската власт има „зад себе си любовта и предаността“ на руския народ.

Обществото според К. К. Арсениев е тази част от народа, „която е свикнала да проследява събитията и да съди за тях, основавайки се на повече или по-малко ясни представи за бъдещето“⁵⁸. Основните условия за „правилното развитие на обществото“ са „уважение към законността и уважение към човека“⁵⁹. На обществото според него трябва да му се съдейства, от една страна, чрез печата, както прави „Вестник Европы“ и донякъде „Русь“, а от друга страна, чрез земството.

За разлика от И. С. Аксаков, който е против съвместната дейност на земските събрания поради страх от „увенчаването на зданието“, К. К. Арсениев смята, че земствата трябва да работят заедно и да имат „свободен обмен на мисли“⁶⁰.

Друго обяснение на слабата обществена дейност в Русия либералите виждат в липсата на частна собственост у селяните (народа), които икономически са заробени от изкупните операции до началото на XX в.! Г. А. Евреинов разглежда „понятието за собствеността“ като „основа на всяка общественост“⁶¹.

К. Д. Кавелин допълва картината на изостаналостта на руското общество с „бездната“ в „действителния руски живот“ между „съвсем първобитния свят, непревзет от развитието и историята“ и „тази изтънчено-развратна до мозъка на костите среда... управляващият и така нареченият висш, образован слой“⁶².

За тази „бездна“ говорят и „старите“ славянофили, и „новият-стар“ славянофил И. С. Аксаков, и народниците – либерални и революционни, това е старият комплекс за вина в руската интелигенция. И. С. Аксаков обобщава темата оптимистично: „...руското общество *чака* (к. м. – Д. Г.) своята история.“⁶³

Тук пак проличава разликата между либерали и славянофили във виждането им за историята. Славянофилите „чакат“ като руското общество, а историята не се чака, тя се прави.

Същата нагласа личи и в разбирането на И. С. Аксаков за неговия либерализъм, който той противопоставя на либерализма на „Вестник Европы“ и на

руския либерализъм въобще. В писмо до О. Ф. Милер от 8 май 1881 г. И. С. Аксаков пише, че „когато им (на либералите) говоря за „самодържавие и управление“, то те поради глупост не разбират, че това е венецът на либералните възжеления на обществото“⁶⁴.

„Либерализмът“ на И. С. Аксаков – това са „либералните възжеления на обществото“, това е „самодържавие и управление“ или формулата на К. С. Аксаков – „Государство и Земля“.

Може би наистина обществото има такива „възжеления“. Либералите също го признават, а най-добре го казва Т. Н. Грановски, „обществото е по-притеснително от правителството“⁶⁵, но тук е и разликата между тях и славянофилите.

Славянофилите казват какво обществото иска и се съобразяват с него, либералите – какво обществото трябва да иска, т. е. те го учат. (Истинският славянофил А. С. Хомяков също вижда в ролята на своето направление възпитателни функции, но неговата педагогическа теория има красивата безпомощност на тази на дидактиката на Ян Коменски.)

Въпреки че „общественият организъм бавно се изгражда“, както пише С. М. Соловьев⁶⁶, либералите не „чакат“ (поне на теория), а търсят промяна. Очакването нещата да се развият от само себе си по естествен път е характерно за следреформеното общество, описано от В. О. Ключевски: „...благодарното настроение, което се опира на увереността, че делото е решено безвъзвратно и ще потръгне от само себе си, стига да не пречат на естествения ход на силата на нещата“⁶⁷.

От същата гледна точка се обяснява аполитичността на славянофилите. Славянофилите осъзнават аполитичния характер на руския народ – „народ недържавен“, както точно го определя К. С. Аксаков, и те са прави.

Либералите обаче са прави от своя страна, като желаят руският народ да бъде научен да мисли и политически, да стане гражданско общество. Те не отричат политическата незрялост и изостаналост на руския народ.

Недостатъците на обществото са донякъде отражение и на тези на руския мужик, у когото според А. Н. Пипин „наред с проявите на практически ум... има и значителна част недоразумение (може би същото онова, което се отразява после на обществото?), произлизащо или от недостатъчното образование, или от задължителната теснота на кръгозора и заедно с това от материална сиромашия“.

Либералите осъзнават, че обществото, както и мужикът, трудно ще се учат – „новото, макар и полезно, се отхвърля поради обичайния инат на селяните, характерен не само за руснаците“⁶⁸.

Тази първична невъзприемчивост на руското общество забелязва и С. М. Соловьев: „Екатерина, *която попитала* (к. м. – Д. Г.) Русия за освобождението на селяните, чула рязко отрицателен отговор... Александър II *не питал* (к. м. – Д. Г.) за това Русия и, разбира се, ако въпросът е бил подложен на тайно всеобщо гласуване (изключвайки, естествено, крепостните), то отговорът най-веро-

ятно би бил отрицателен⁶⁹. Либералите не искат да „питат Русия“, защото резултатът би бил същият.

„ДЪРЖАВАТА-МАЩЕХА“ И ЦАРЯТ-БАТЮШКА

„Държавата-мащеха“

Ако, от една страна, недостатъците на руското общество са продължение на тези на руския мужик, от друга страна, те са следствие и на обсебващата политика на държавата, която пази за себе си правото да възпитава или, както К. Д. Кавелин по-точно се изразява – да „дресира“.

С. М. Соловьев въвежда понятията „история-мащеха“ и „природа-мащеха“⁷⁰, с което обяснява и особеностите на руския характер. Историята е „мащеха“ не само за Русия, защото както справедливостта на Темида не е човешка, а е справедливост на боговете⁷¹, така и Клио не съди по човешките закони.

Държавата в Русия е не по-малко безжалостна към своя народ от степта, което ни дава основание да въведем понятието „държава-мащеха“. (Ако историците не са избрали Клио за своя муза, гражданите биха могли да избират своите държавници – осъществим либерален идеал.)

И либералите, и славянофилите признават наличието на насилие на държавата над човека: „руският човек“ по думите на И. С. Аксаков „не станал свободен нито в облеклото си, нито в брадата си“⁷². Освобождаването според него започва с Александър II⁷³. Според либералите от тверското земство селянинът в очите на държавата и в своите „не е нищо друго освен източник на доходи за държавата“⁷⁴.

С. М. Соловьев наблюдава онеправданото положение на руския (имперския!) народ спрямо останалите етноси в империята: „...селяните от славянски произход, а господарите – от татарски, черемиски, мордовски, да не говорим пък за немците“⁷⁵.

Действително руският селянин – гръбнакът на империята, плаща най-много повинности, има най-тежка военна служба и се ползва с най-малко свободи⁷⁶ – до 1861 г. е крепостен, а до началото на XX в. е икономически зависим и по отношение на вероизповеданието единствен е лишен от избор.

Царят-батюшка

Ако държавата в Русия е държава-мащеха, каква е ролята на царя?

Отговорът в очите на руския народ е повече от естествен, той е вроден – държавата е мащеха, а царят е батюшка. Чиновниците са лоши, царят е добър: „...безусловно вярвайки в благите намерения на своя цар, Русия не се доверява и има пълното основание да не вярва на своя административен строй.“ Царят, както пише И. С. Аксаков, е извън „бюрократичните мрежи“ и „чиновническата опричина“⁷⁷.

Митологизацията е характерна за архаичното мислене на човека от тра-

диционното общество. Мирча Елиаде я описва в „първична“ онтологическа концепция: даден предмет или действие стават реални единствено в степента, в която повтарят един архетип⁷⁸. Повторението оживява архетипа, съществуващ само в „митичното време“. Архаичният човек живее „реално“ само в тези моменти на повторение. През останалото време той е осъден да пребивава в „профанното време“⁷⁹. Митологизацията заличава историческата личност, а на нейно място се „построява нова биография според нормите на мита“⁸⁰.

При М. Елиаде обаче става дума за митологизиране на *починали* исторически личности, т. е. за спомена *post-mortem*⁸¹, докато в Русия в представите на мужика се митологизира *живият цар*. Образът на руския цар в съзнанието на селянина е извън „профанното време“ и е в „митичното“, т. е. той е едно с архетипа си – „добрият батюшка“. „Достатъчно било само да се появи Царят в Кремъл, сред своя народ – и тутакси прорязва светлината на истината тази тъма от страхове и съмнения.“⁸²

Не е нужно обаче да си от традиционна култура, за да мислиш архаично (архетипно). Съветският селянин също е виждал в Сталин своя „батюшка“. Всяко общество има архаично мислещ електорат – просто архетиповете на пръв поглед са различни.

Традиционният човек на М. Елиаде повтаря определена архетипна ситуация или личност заради т. нар. периодично спасение⁸³. Руският мужик очаква „периодичното спасение“ от *новия* „батюшка“. Когато престолонаследникът влиза в образа на архетипа, човешката му личност (лошият Николай) отстъпва пред архетипната личност (добрият Николай I) – профанната личност отстъпва пред митичната.

Разликата между мужика и образования човек в отношението им към новия цар проличава при С. М. Соловьев, когато се отзовава за Александър II – „новият господар, когото всички *искали* (к. м. – Д. Г.) да обичат като *нов* (к. м. – Д. Г.)“⁸⁴. Именно – „искали“. Образованият човек иска да вижда поне в началото новия цар като *нов*, а архаичният мужик го вижда през цялото време като „батюшка“.

Колективната памет според М. Елиаде е безисторична – „древното мислене... не може да възприеме индивидуалното и запазва само свързаното с образа“⁸⁵. „Мужицкото мислене“ (поставяме го в кавички, защото е по-скоро нарицателно и не се отнася само за руския мужик от XIX в.) също няма нужда от цар индивидуалност, а от цар образец!

Огледалният принцип

В митологизирането на историческата личност според нас съществува и *огледалният принцип*.

Най-характерен пример е претворяването на историческата личност на крал Марко от българския фолклор в епичния герой Крали Марко. Историческата личност загива като турски васал в битката при Ровине през 1394 г., защита-

вайки интересите на Баязид Илдъръм. Фолклорният герой остава в епоса като борец срещу турците, освобождаващ българите. Историческата (профанната) личност се отразява в „огледалото“ – фолклора, и се превръща в епическа (митична) личност. Огледалният принцип е характерен и за архаичното мислене на руския мужик. Не е важно какъв е бил човекът, преди да стане цар – встъпи ли веднъж на престола-, „огледало“, той се превръща в добрия цар-батюшка.

„Руското зло“

Заслуга за поддържане на архаичното мислене у руския селянин има *бюрокрацията*, призната за т. нар. *руско зло* и от либерали, и от славянофили. За И. С. Аксаков най-големият дефицит в Русия са честните чиновници: „Нужни са много хиляди разумни, образовани, честни чиновници... Но откъде да се вземат?! Ние вече не говорим за разумни и образовани: само за честни хора за местата на низшата чиновническа йерархия, ни повече, ни по-малко, а само честни хора опитайте да съберете – не три и не две хиляди... поне двеста – и вие ще видите до каква степен изобилстваме с честни чиновници и с честни хора изобщо! Храбри и ловки войници могат да се вербуват и дресират в Русия, колкото щете, но никакви усилия на правителството, в течение на не един век, не можаха да дресират честни чиновници.“⁸⁶

Чиновникът обаче идва и от народа, когото К. Д. Кавелин не идеализира, защото „щом човек от народа успява да се измъкне от нужда и натрупа пари, тозчас се превръща в кулак“⁸⁷.

Същото става и с чиновниците, когато се впишат в държавната машина като част от „държавата-машеха“. Оттук и руският народ не може да се идентифицира с държавата, да каже като един европейски данъкоплатец: държавата – това сме всички ние заедно. Нито чиновникът изпитва чувство за общност към народа (селяните), нито селянинът – към държавата (чиновниците). На мужика му остава само батюшката...

Виждането на новия-стар славянофил И. С. Аксаков за причината за „руското зло“ се различава от това на либералите. И. С. Аксаков я търси традиционно при Петър I, като дело на т. нар. от Ф. М. Достоевски „руски европейци“⁸⁸.

Либералите търсят причината при по-стари пороци – за А. Н. Пипин „елементите на обществената развала“ се коренят в дълбока старина... още в XVII столетие“⁸⁹. В. С. Соловьев също отправя „руското зло“ преди Петър I, като „пряко наследство на старата Московска Рус“⁹⁰. Причината според него е точна обратната – „ние притежавахме твърде малко европейско съдържание“⁹¹.

Не е чудно, че в края на XIX в. положението е същото. От чиновниците в Русия искат да се „кланят“, а не да работят. С. М. Соловьев описва тази психология на управляващите: след известието за февруарската революция във Франция от 1848 г. „глушавата жена“ на Николай I, „връщайки се от разходка по петербургските улици, с удоволствие казвала: „Кланят се! Кланят се!“⁹²

Вместо очакваната от Николай I революция чиновниците не престанали да

свалят шапки пред императорската фамилия. И това е било достатъчно, стига да е спокойно в държавата.

Това „спокойствие“ обаче придобива понякога абсурдно-карикатурен образ, който с две думи е изразен от К. Д. Кавелин като „словоохотлив кретенизъм“⁹³, а с цял роман – от М. Е. Салтиков-Шчедрин – „История одного города“ („История на един град“).

Въпросът, който остава нерешен, е формулиран от К. Д. Кавелин: „Какво да се направи, та героите на сатирата да станат невъзможни?“⁹⁴, защото в Русия всичко е възможно, „невъзможно е само едно: да се задържи рушачият се ред на нещата“⁹⁵.

Отвращението към казъонщината е еднакво силно и в „Русь“⁹⁶, и във „Вестник Европы“, но не всички либерали го признават.

Гекер смята, че след закриването на „Отечественные Записки“ „Вестник Европы“ „само той единствен остава в качеството на протестиращ орган на опозицията“ и „единствен си позволява да критикува действията на правителството“, в което той вижда заслугата му⁹⁷.

Либералът А. Введенски признава, че в някои отношения „Русь“ е много по-смела от „Вестник Европы“. Например „Русь“ не спестява на обществото подробности от случая на губернатора Токарев за незаконно и насилствено отнемане („отобрание“) на чужда земя в полза на хазната, а после в собственост на въпросния губернатор.

Коментарът на И. С. Аксаков е повече от остър за времето си – 1882 г.: „...бе извършен... от представители на висшата държавна власт, с името на върховното правителство пладнешки грабеж и разбойничество... и такова деяние изобщо не се представя като необичайно... за нашите административни нрави.“⁹⁸

Да обичаш Русия по чаадаевски

„Руското зло“ кара и либерали, и славянофили да обичат Русия по чаадаевски – „с отворени очи“.

Чаадаевският патриотизъм според нас е специфична черта на либерализма в Русия, независимо от разновидностите му (западници, славянофили, народници) и от времето. По чаадаевски обичали Русия „старите“ славянофили и „старите“ западници, които „по отношение на войната (Кримската война – б. м., Д. Г.)... проявили рядко единомислие: те желаели поражението на царското правителство“⁹⁹.

Парадоксалното в случая е, че тези две направления на руската либерална мисъл възникват именно като опровержение на П. Я. Чаадаев.

Чаадаевската любов е изразена най-красиво от Т. Н. Грановски, който след падането на Севастопол съжالياва, че не е здрав и не може да участва в бойните действия: „...без желание за победа на Русия, но с желание да умрем за нея.“¹⁰⁰

По чаадаевски обичал Русия и С. М. Соловьов, описан от В. О. Ключевски

като „руснак до мозъка на костите“, който никога не затварял очи, за да не вижда тъмните страни в миналото и настоящето на руския народ, и по-силно от мнозина вярвал в неговото бъдеще; но... не правел от него кумир“¹⁰¹.

От гледна точка на патриотизма (истинския) либерализмът в Русия е *чаадаевски*! Неслучайно традицията на чаадаевския патриотизъм „по-нататък следвала руската интелигенция“¹⁰².

Съдбата на руската интелигенция от XIX в. може да се изрази с мисълта на Я. Гордин от много по-късен период: „Трагедията на съветската история се разиграва не толкова извън, колкото вътре в човека. „Аз съм полето на твоето сражение“ – би могъл да каже с думите на Пастернак човекът от съветския период, обръщайки се към своята история.“¹⁰³ „Аз съм полето на твоето сражение“ – би могла да каже руската интелигенция за XIX в.

Идейно сходство между „Вестник Европы“ и „Русь“ е и разграничението, което либералите и късните славянофили правят между самодържавната власт въобще и конкретния правителствен механизъм. К. Д. Кавелин олицетворява административния строй с правителството, той е „анархически и безсмислен“ и „изгнил“, докато самодържавната власт още не е изгнила¹⁰⁴. Правителството според К. Д. Кавелин действа „като партия“, а не като „орган на държавната власт“¹⁰⁵. Поради тази причина „партията“ на правителството не е, както отбелязва К. К. Арсениев, „нито на страната на западниците, нито на страната на славянофилите“¹⁰⁶.

ПОЛИТИЧЕСКИЯТ ИДЕАЛ, ИЛИ ВЪПРОСЪТ ЗА КОНСТИТУЦИЯТА

„Правовият ред“

Съществено (традиционно) разминаване между либералите от края на XIX в. и новото-старо постславянофилство на И. С. Аксаков е виждането им за *политически идеал* за Русия. Политическият идеал, или „въпросът за правовия ред“, т. е. конституцията, е основното разногласие, разделящо руското общество от 1789 г. нататък.

Либералите от 80-те – 90-те години на XIX в., чийто главен изразител е „Вестник Европы“, не могат открито да заявят политическите си разбирания за Русия. Във времето на т. нар. контрареформи или „Черный передел“ (както го нарича в едноименната си брошура, издадена в Берлин, М. М. Стасюлевич – патронът на „Вестник Европы“) е реална само завоалираната форма на внушение на конституционната политическа формула.

Руското общество по традиция (или по неволя) е възпитало в себе си уменията да чете между редовете – в това отношение то е рядко интелигентна читателска публика. Затова за „Вестник Европы“ не представлява трудност да изрази политическото си верую. Най-предпочитаната форма е анализът на западноевропейските конституции – и тези в миналото, и съвременните им.

Н. Гекер не е прав, като твърди, че либералите от 80-те години на XIX в.

(има предвид кръга на „Вестник Европы“) „може да се задоволят с малка конституция, макар и във вид на законосъществителна Дума“¹⁰⁷. Такава всъщност е т. нар. конституция на М. Т. Лорис-Меликов.

Н. Гекер е прав, когато признава, че това е „първата крачка към по-нататъшните политически реформи“¹⁰⁸.

Либералите не идеализират парламентарната система, в което ги обвинява „Русь“, нито имат за цел копирането на някой от западноевропейските модели. За К. К. Арсениев „пренасянето... изцяло на която и да било страна на западно-европейския ред никога не влизало в програмата на руския „либерализъм“¹⁰⁹.

А. Н. Пипин разглежда парламента като учреждения, които „все пак дават възможност, макар и за не съвършено пълен израз на обществените направления, но такъв израз, който при публичност на подобни събрания да бъде открит за контрол“ и за съдействие на печата¹¹⁰. К. К. Арсениев също признава, че парламентарният строй има недостатъци¹¹¹. Руските либерали според него трябва да бъдат по средата между „враговете на „правовия ред“ и слепите и тъпи негови привърженици“¹¹².

От разногласията за „правовия ред“ следва и разбирането на Земския събор – „славянофилската алтернатива на западните конституции“¹¹³.

Земският събор за И. С. Аксаков е единение на властта и народа, но без политически права. През 1881 г. И. С. Аксаков провъзгласява за руски политически идеал този на „стария“ славянофил К. С. Аксаков – „самоуправляваща се местно земя със самодържавен цар начело“¹¹⁴.

За либералите Земският събор трябва да „обнови политическия живот“, но без политически права той е безполезен. Не може да има единение при пълно безправие¹¹⁵.

И. С. Аксаков е против разглеждането на Земския събор като народно представителство, защото смята, че съвременното му земство е несъстоятелно и не е истински обществен представител на народната мисъл¹¹⁶.

Либералите не подценяват вродените недостатъци на земствата и за да се премахне поне административното безсилие, ако не политическото, либералите през 80-те години на XIX в. смятат, че земствата трябва да се реформират.

Александър III се заема с реформиране (при него в реакционен план) на земствата и под натиска на либералното обществено мнение, въодушевено от размах на Лорис-Меликов! През 1881 г. земствата „стигнали до пълно разстройство и не могат да изпълняват повереното им обществено и държавно дело“¹¹⁷. За К. Д. Кавелин „времето (1884 г. – б. м., Д. Г.) на дълбока радикална реформа на целия наш административен (в това число и съдебен) строй е настъпило“¹¹⁸.

Политическият идеал на И. С. Аксаков и разбирането му за самодържавието са по-консервативни от тези на „старите“ славянофили.

Идеалната конституция за Ю. Ф. Самарин е „народната конституция“, която, както той признава през 1862 г. (ситуацията не е по-различна и през 80-те

години на XIX в.), „засега още не може да съществува“¹¹⁹ в Русия. Другата конституция за него е „лъжа и измама“, т. е. „не е народна, т. е. господства малцинството...“¹²⁰ Един от доводите на Ю. Ф. Самарин срещу конституцията е, че народът не може да участва поради своята неграмотност¹²¹.

За либералите това не е сериозна пречка. П. Н. Милуков обръща специално внимание на Търновската конституция на България. Либералът показва, че народът се учи на политическа грамотност по-лесно, когато има конституция, а не преди това¹²², или, както красиво се изразява К. К. Арсениев, „свободата сама изцерира раните, които нанася“¹²³.

И. С. Аксаков пък е възмутен от факта, че Русия дава конституция на България. Според него това е спряло развитието на младата държава¹²⁴. И. С. Аксаков приема идеала на Ю. Ф. Самарин, а либералите – т. нар. от него „най-нов либерализъм“, обвинява ги, че копират дословно европейските модели¹²⁵.

Пронзходът на властта

Важна разлика между двамата славянофили е отношението им към *произхода на властта*.

Ю. Ф. Самарин отрича божествения произход – *Jure divino*¹²⁶, а говори за народен произход (без да уточнява какъв тип демокрация има предвид): „...всеки народ си създава властта според своите потребности и убеждения“¹²⁷. Оттук Ю. Ф. Самарин легитимира самодържавната власт, защото „нея я е издигнала от себе си народната сила“¹²⁸.

И. С. Аксаков признава божествения произход на властта, с който възглед се причислява към класическия френски консерватизъм на Жозеф дьо Местр. За И. С. Аксаков върховната власт е отговорна само пред Бога, съвестта и историята¹²⁹.

От тази гледна точка И. С. Аксаков е „нов“ славянофил. От друга гледна точка обаче И. С. Аксаков е „стар“ славянофил, защото също като Ю. Ф. Самарин смята, че народът е избрал тази власт и че едноличната власт на царя е „безусловно народно явление“¹³⁰.

Другата важна прилика, която е и аксиома на „старото“ (дори и за А. И. Кошелев) и „новото“ славянофилство, е формулирана от Ю. Ф. Самарин: „...ограничението на самодържавието е невъзможно дело“¹³¹. Законът не може да стои над царя – според И. С. Аксаков „русият цар в очите на народа съвсем не е върховен чиновник“¹³².

За либералите обаче ограничението на самодържавието е възможно чрез конституция. М. М. Стасюлевич подробно описва какво точно разбира под конституция в „Черный передел реформ“¹³³.

И. С. Аксаков мотивира нетърпимостта си към конституционната форма на управление с народния мироглед – ако либералите питат народа, конституция няма да има¹³⁴.

Либералите не питат, те възпитават. Възпитават народа, защото „човекът

изобщо, а руският човек особено, притежава способността да забравя за това, което не се набива в очите му, не се повтаря на всяка крачка, не напомня рязко и ярко за своето съществуване“.

Тази „способност“ поставя народа в „състояние на покой“, което „лесно се превръща в навик“, който „ревниво се предпазва от всякакви нарушения“¹³⁵. Либералите се борят против този „навик“, който е „проникнал в самите нрави“ и „публиката чака решения... само от подлежащото ведомство“¹³⁶.

Конституцията за И. С. Аксаков е изкуствена за Русия форма или „формална законност“¹³⁷, както я нарича Ю. Ф. Самарин. За либералите тя е „велика историческа форма“, защото съдържа в себе си „велика потребност“¹³⁸. Тази потребност те искат да събудят в руския народ.

От „формална“ либералите искат законността да стане реална, от присяга (клетва) да се мине към обществен договор. Смесът на политическите свободи според К. К. Арсениев е в „обезпечаване на свободата на личността“¹³⁹. За либералите е важен, но не и достатъчен, принципът на Сенека, изповядван от Вл. Соловьев – „Homo res sacra homini“ („Човекът е светиня за човека“) ¹⁴⁰. К. К. Арсениев го допълва, като уточнява, че личните права трябва да се спазват и от държавата, т. е. човекът трябва да бъде светиня и на държавата. „Да уважаваш... човешката личност“, продължава К. К. Арсениев, „е задължение, общо за всички и всеки, без да се изключва и държавата“¹⁴¹.

НРАВСТВЕНОТО ИЛИ ПОЛИТИЧЕСКОТО НАЧАЛО?

Руският хамлетовски въпрос

Нравственото начало според И. С. Аксаков е по-високо от политическите убеждения¹⁴². Народността за него е „идея-матер“ („идея-майка“) ¹⁴³, т. е. истината за нещата, която „безсъдържателният либерализъм“ със „смутно, неясно“ възжеление или „либерално отрицание“ не може да познае¹⁴⁴.

Руските либерали за И. С. Аксаков са „нихилисти“, които само се „величат“, че са либерали¹⁴⁵ и отричат „способността на руския народ да бъде самобитен в сферата на... политическите идеи“¹⁴⁶. За самите либерали обаче самобитността не е вкаменелост, а живо съзнание, което се променя и то може да се учи¹⁴⁷.

Въпросът за това, кое е по-важно – *нравственото или политическото начало*, е вечно повдиган от руската интелигенция. К. Д. Кавелин описва точно нейните колебания: „...кое трябва да бъде поставено на преден план: личното ли нравствено усъвършенстване, или създаването и усъвършенстването на тези условия, сред които човек живее в обществото?“¹⁴⁸ Това според нас е *руският хамлетовски въпрос*, на който обществото няма единен отговор.

Славянофилите (и „старите, и „новите“) избират първото решение, докато либералите (и „старите“ западници, и „новите“) се спират на второто.

Подобно на Хамлет, либералната мисъл в Русия е принудена през 80-те –

90-те години на XIX в. непряко да казва своята истина. Вместо театъра на пътуващите артисти, използван от Шекспировия герой, руската интелигенция внушава чрез писаното слово.

Поради тази принудителна иносказателност споровете по руския хамлетовски въпрос са „отровени“, както наблюдава К. Д. Кавелин, защото „ние рядко спорим против това, което човек говори, а почти винаги против това, което той мисли, против неговите предполагаеми намерения и „задни помисли“¹⁴⁹.

Бедата на руското общество не е в европейските идеи, както мисли И. С. Аксаков, а в „руския европеизъм“, който според К. Д. Кавелин е „окаменял“ и „заживял на руска почва свой, макар и изкуствен живот“ и „докато Русия се развивала и изграждала, противоестествената и антинационалната роля на европеизма в нея... започнала да се чувства... все по-силно и по-силно“¹⁵⁰.

К. К. Арсениев търси причината в затварянето на руското общество за Европа след Петър I, поради което „ние се превърнахме в копие на Европа, отдавна отживяло и в самата Европа“. Руската цивилизация, продължава К. К. Арсениев, „трябва да се смята за лъжеевропейска“, защото след Петър I „е прониквала... откъслечно... успехите на човешката мисъл в Западна Европа много често прониквали... едва ли не половин столетие след раждането си на място, и най-често прониквали по таен, нелегален път, в смисъл, че се пренасяли под полата на сюртука или, което е още по-лошо, достигали в оригинал за малцина и не се допускали в превод за всички“.

(Пак този чаадаевски патриотизъм!)

К. К. Арсениев по чаадаевски заключава, че като резултат – „това, което служело на Запад за прогрес, у нас се превръщало в онова, което... наричат „les vices hereditaires et chroniques“ („наследствени и хронични пороци“)“¹⁵¹.

Либералният идеал на К. Д. Кавелин и на „Вестник Европы“ въплъщава нравствения идеал на славянофилите и политическия идеал на западниците: „Образцовият обществен живот... се създава от добри обществени учреждения и от нравствено развити хора.“¹⁵² Под тези думи биха се подписали и славянофили, и западници – независимо от кое време, но вместо това първите обвиняват западниците, че копират Европа, а вторите обвиняват славянофилите („стари“ и „нови“), че идеализират народа¹⁵³.

Свободата на личността или свободата на самодържавието?

Славянофилите съчетават *свободата* със самодържавието, поради което Вл. Соловьов ги обвинява в „култ към силната власт“¹⁵⁴. Дори за най-либералния от славянофилите – А. И. Кошелев, в това съчетание „нямало нищо противоречащо“; той описва А. С. Хомяков като „от душа предан на свободата... и заедно с това отстоявал самодържавието“¹⁵⁵.

Идеята за съвместимост на свободата и самодържавието е водеща в политическата мисъл на Ю. Ф. Самарин¹⁵⁶. И. С. Аксаков свежда въпроса за личните права (когато го разглежда от юридическа, а не от нравствена гледна точка)

само до „административно заточение“. Дори и тогава обаче според него той не бива да се повдига, когато „изключителни обстоятелства“ изискват засилване на административната власт¹⁵⁷.

За К. К. Арсениев свободата на личността зависи от гражданската свобода на обществото¹⁵⁸. В. С. Соловьев е солидарен с него. Според либералния философ слабото развитие на руското общество изхожда от „слабото развитие на личността“, а вместо общество Русия има стадо¹⁵⁹. Тъй като „началата на право и справедливост още не са пуснали корени на наша почва“, продължава В. С. Соловьев, „честните хора се срещат по-рядко, отколкото святите“¹⁶⁰.

Слабото място в разбирането на свободата от славянофилите („стари“ и „нови“) според либерала А. Д. Градовски е, че те не виждат смисъла от юридически гаранции¹⁶¹. А. Д. Градовски най-точно формулира юридическото разбиране на личността от либералите: „Личността получава действително, практическо значение в обществото, когато тя се издига до степен лице (persona), а лицето се образува чрез съвкупност от законни права, осигуряващи материалния и духовния живот на човека. Доколкото са развити тези права – дотолкова съществува и лицето; дотолкова съществува и самият човек като homo politikus.“¹⁶² Юридическата гаранция на личността и на самодържавието според К. К. Арсениев, истинската конституция, е и „свобода на словото и на мисълта“, без която е „невъзможно самодържавието“¹⁶³.

В това отношение И. С. Аксаков е истински „стар“ славянофил и истински брат на К. С. Аксаков, който бил „истински поет на свободното слово“¹⁶⁴. Под свобода на словото И. С. Аксаков, който се смята за истински либерал, разбира консерватизъм¹⁶⁵, вероятно под влияние на А. С. Хомяков, който определя идеите си за такива.

Либералите оценяват тази черта на славянофилите. За В. С. Соловьев свободата на словото е единственото ясно понятие в славянофилската доктрина¹⁶⁶. За К. К. Арсениев „уважението на свободата на мисълта“ е „точка на съприкосновение“ между либерализма на „Вестник Европы“ и славянофилството на „Русь“¹⁶⁷.

Не е трудно обаче да се каже дали свободата на словото или свободата въобще (от абстрактна гледна точка) е „точка на съприкосновение“ на либерализма с руския мужик. С. М. Соловьев си е давал сметка, че „простия човек със свобода не може да го опияниш, на него трябва да му се покаже осезателно кое е по-изгодно“.

Мужикът свързва свободата със земята и неслучайно след 19 февруари 1861 г. „мужичокът си остава спокоен“. „Кажете на простия човек: „Ти си свободен“, и той ще се озове в задънена улица; че той ще бъде същият, както и неговият господар – това той ще разбере, но веднага ще попита: „Ами имението как? Наполовина или цялото е за мен?“ и това не е теоретичен комунизъм, който той не разбира и никога няма да разбере... на него му е нужно само да осигури себе си относно най-близките поземлени отношения.“¹⁶⁸

За правото на религиозен избор

К. К. Арсениев свързва свободата на личността с въпроса за *веротърпимостта*. Свободата не може да се определя, без да се отговори на въпросите относно „забраната за излизането от господстващата църква, ...склучването на смесен брак, наличието на духовна цензура, свободата на изследвания в областта на догматичното богословие и църковната история“¹⁶⁹, което „Русь“ избягва.

Либералите не гледат едностранчиво на И. С. Аксаков. К. К. Арсениев¹⁷⁰ и В. С. Соловьев¹⁷¹ определят като негова заслуга протеста срещу църковния бюрократизъм, защитата на църквата от държавния бюрократизъм, защитата на толерантното отношение към разколниците.

В това отношение „новото-старо“ постславянофилство на И. С. Аксаков се различава от консерватизма на К. П. Победоносцев и М. Н. Катков от 80-те – 90-те години на XIX в. и тяхната политика на крайна нетърпимост към иноверците.

И. С. Аксаков се заблуждава, като твърди, че либералите, проповядвайки толерантност към разкола, „преувеличават“ политическите идеали на старообрядството¹⁷². Либералите не свързват религиозния въпрос за разколничеството с политиката, а с гражданските свободи, т. е. за тях той е социален.

Либералите не подценяват и заслугите на Православието. С. М. Соловьев обръща внимание на либералните му страни по отношение поведението на вярващите в сравнение с деспотичната педантичност на католицизма към своето паство: „Вие (всички, които презират Православието – б. м., Д. Г.) сте напълно свободни и тази свобода я дължите на Православието, защото католическият свещеник не би ви позволил така свободно да волнодумствате, така спокойно да го презирате: в негово лице вие бихте имали най-злия си враг, доносник, който или би ви натикал на недобро място, или би ви заставил да ходите при него на църква и на изповед.“¹⁷³

Единствено при Петър I православната църква губи – не по своя воля – тази своя либералност, като е принудена от държавата да донася за информация, получена при изповедта, която пък е била задължителна за всички поданици.

(При цялата обсебваща власт на руската – после на съветската – държава обществото никога не е криело критичното си отношение към властта – в завоалирана или в открита форма.

При цялата свобода на някои демократични държави, например американската демокрация, публичната критика на държавната политика (извън сексуалните авантюри на някои политици) – било то в училище, в пресата или на улицата, се разглежда от обществото като обида на националната гордост.

Чаадаевският патриотизъм в такива демократични (?) общества би се разглеждал не като лудост (както е в най-тъмното време за руското общество от XIX в. – Николаевска Русия), а като престъпление...)

От друга страна, С. М. Соловьев не смята, че влиянието на Православието е било безусловно благотелно¹⁷⁴, както смятат славянофилите – „старите“ и „новите“. Либералите, за разлика от И. С. Аксаков, са против смесването на вероизповеданието с националния принцип¹⁷⁵! (На тази важна отлика ще се спрем по-късно, когато ще отделим специално внимание на националния въпрос в Русия.)

СЕЛСКИЯТ ЛИБЕРАЛИЗЪМ НА „ВЕСТНИК ЕВРОПЫ“ И „РУСЬ“

Мястото на мужика

Важно сходство между „Русь“ и „Вестник Европы“ е *селският либерализъм* на последния (подробно за тази страна на руския (российския) либерализъм вж. „Селският либерализъм и либералното народничество“), чийто първи идеолог е К. Д. Кавелин.

За К. Д. Кавелин селяните са това, което е третото съсловие във Франция: „Въпроса на Сиес: „Какво представлява третото съсловие? – Нищо – Какво трябва да бъде? – Всичко“ – аз прилагам към селското съсловие и виждам за-напред такава неговата роля не само у нас, но с течение на времето навсякъде и повсеместно.“¹⁷⁶ К. Д. Кавелин, както славянофилите и народниците, идеализира бъдещето на селяните. Селячеството според него е „новият двигател на историята“¹⁷⁷, „носител на новата гражданственост“¹⁷⁸.

Също като Ю. Ф. Самарин К. Д. Кавелин смята, че не личността е водещото начало в историята: „Какво представлява личността?... песчинка, атом в общата сума човешки личности ... общият, а не индивидуалният им живот прави историята.“¹⁷⁹ Личното начало според К. Д. Кавелин е типично за германските племена, а не за славянските, и е внесено в Русия от Петър I¹⁸⁰.

Приликата между либералите и славянофилите завършва с преклонението пред общината у славянофилите и с примирението с общината у либералния кръг на „Вестник Европы“. За К. Д. Кавелин, К. К. Арсениев, Л. З. Слонимски, М. М. Стасюлевич антиисторичността на общината (както я определят С. М. Соловьев, Б. Н. Чичерин и др.) трябва да се преодолее постепенно.

Общината може да стане исторична според „Вестник Европы“, ако се реформира. Конкретен пример е отношението на либералите към *волостта*. Тя според либералите не изразява желанията и потребностите на селяните. „Вестник Европы“ е солидарен с тверското земство¹⁸¹. Волостта пречи на общината и „към общинното дело няма никакво отношение“¹⁸².

На практика волостта е необходима не на селяните, а на администрацията, главно за повинностите. Ако общината нарушава нечий интереси, то грижата за това трябва да бъде „работа на съда“, а не на което и да е административно управление¹⁸³.

За да бъде равнопоставен руският селянин на обществото, той трябва да има възможност за „самодеятелность“ (самостоятелност). При отдалеченост-

та на земствата изходът, според либералите, е волостта да „прекрати своето съществуване в смисъла на административна единица и да се превърне в „мелкая земская единица“ (дребна земска единица)¹⁸⁴. Само така селянинът няма да бъде изолиран. Равноправието на селянина е „най-важната жизнена задача“¹⁸⁵. И. С. Аксаков също признава, че волостният съд е „натрапен“ на селяните от бюрокрацията, но обвинява в изобретяването му „руската либерална интелигенция“¹⁸⁶.

За всесъсловната волост

Либералите се разминават със славянофилите („стари“ и „нови“) по отношение на въпроса за т. нар. безсъсловна (всесъсловна) волост, срещу която са А. И. Кошелев и И. С. Аксаков¹⁸⁷.

Безсъсловната волост според К. К. Арсениев „би оставила неприкосновени не само селската община, но и селското общество... тя би заменила... само селската волост“¹⁸⁸. Селската волост има „казьонен характер“ и „не дава простор за развитие на тези добри чувства, които без съмнение живеят в селската община“¹⁸⁹. Вместо полицейския надзор на администрацията „мелкая земская единица“ може да има изпълнителен орган под контрола на уездната земска управа (а в градовете – градското самоуправление), т. е. контролът е обществен, а не административен¹⁹⁰.

Не всички либерали са за всесъсловна волост. К. Д. Кавелин смята, че земските и селските дела не бива да се смесват¹⁹¹. Обаче тази негова позиция е по-скоро външно, а не принципно различие, защото „в кръга на всесъсловната волост“ К. Д. Кавелин включва дейностите, които отнася към ведомството на общите, т. е. на всесъсловните учреждения¹⁹².

Разликата между либералите е второстепенна. К. Д. Кавелин смята за нужно въпреки необходимите промени да се запази селската волост, а К. К. Арсениев е на мнение, че между селската община и „мелкая земская единица“ няма място за нея.

Съществена разлика между либералите и славянофилите е отношението към „малоземельето“ (липсата на земя). Отрича го и „старият“ славянофил Кошелев, и „новият-стар“ постславянофил И. С. Аксаков¹⁹³.

Най-важният въпрос обаче, който разделя руския либерализъм от 80-те – 90-те години на XIX в. от „новото-старо“ постславянофилство на И. С. Аксаков и „Русь“, е *националният въпрос*.

НАЦИОНАЛНИЯТ ВЪПРОС И ЛИБЕРАЛИЗМЪТ В РУСИЯ

„Россияни“ и „византийци“

Понятието „россиянин“ е свързано с националния въпрос. Като значение терминът „россиянин“ напомня на термина „византиец“.

Академичните (и политическите) среди въвеждат новото значение на „россиянин“ като заместител на понятието „съветски гражданин“ след 1991 г., т. е. това са всички граждани, без разлика в етноса. Всеки великорус е „россиянин“, но не всеки „россиянин“ е великорус.

В имперска Русия представата за „россиянин“ е била равнозначна на „русский“ (за Г. Р. Державин „россиян“ е равен на „русский“) ¹⁹⁴.

Терминът „византиец“ също е сътворен от науката – за удобство, през XVI в. от италианските хуманисти ¹⁹⁵.

И двете понятия се раждат след политическата смърт на своите империи. Понятието „византиец“ до 1453 г. не съществува – появява се, когато Византия (Източната Римска империя) вече е история. Понятието „россиянин“ получава новия си смисъл след 1991 г., когато се разпада Съветската империя.

Терминът „византиец“ не е самоцелна приумица на кабинетен учен. Той е необходим, за да улесни изследването не само на византийската история до 1453 г., но и на културно-политическото излъчване на Византия от падането на Константинопол нататък. Съветската империя също присъства в бившите си територии, унаследили културно-политическото ѝ наследство.

Понятието „византиец“ е предназначено за академичните среди. Понятието „россиянин“ упорито се отхвърля от живият език на обществото, за което то си остава абстрактно и излишно. Както един ромей не би могъл да се нарече „византиец“, така и руснакът или чеченецът не биха се идентифицирали с „россиянин“.

Поради засега книжния му характер понятието „россиянин“ избягват и политиците. То присъства в езика на Б. Н. Елцин в обръщенията му към руската нация, но при неговия приемник – В. В. Путин – почти не се среща.

Римският народ – „*Romanorum genus*“ – е космополитична, а не етническа квалификация и във Византия ¹⁹⁶. Ромей („византиец“) е всеки, който е християнин и спазва имперските закони.

Российският народ в Руската империя е, от една страна, етническа квалификация, т. е. руският етнос е събирателен, държавен. За руската интелигенция през XIX в. Русия е страна, населена с руснаци. Като такава са я разглеждали и Н. И. Тургенев, и М. П. Пагодин ¹⁹⁷.

Когато обаче определението „российский“ се използва за дворяни или за висшето градско съсловие (вж. дарствените грамоти на Екатерина II от 1785 г.), то изгубва етническото си значение и придобива космополитично. Всички дворяни, независимо от етническата си принадлежност, са с равни права и привилегии.

Във Византия римско гражданство се дава от Юстиниан на всеки етнос, приел християнството и юридическите задължения, а на аристокрацията му се присъждат византийски дворцови титли.

Руската империя също приобщава с дворянски привилегии, но не налага християнството. Не всички дворяни са православни, но всички имат еднакви

права. Русия само поощрява християнизирането, като дава предимства на новопокръстените.

Станал веднъж обаче православен, руският поданик не може да смени вярата си. Ако приемем, че „християнизация значи цивилизация, и обратно“¹⁹⁸, то Русия цивилизова, без да християнизира, но за сметка на руските християни.

Руснаците според точния израз на С. М. Соловьев са „борци за цивилизация“¹⁹⁹. В борбата си със степта обаче те жертват своите права, давани от империята на приобщените. Приобщаването или асимилацията на присъединените народи към Русия е социално, а не национално и „за сметка на руския народ“²⁰⁰.

Л. З. Слонимски отбелязва онеправданото положение на руската народност: „Господстващата в числено отношение народност всъщност не само над никого не господства, но самата тя е притисната от всевъзможни форми на насилие и беззаконие... великоруският селянин също така е обременен с данъци... както и най-обеднелите от инородците.“²⁰¹

Положението на руския народ обаче е било не „такова“, както у инородците, а по-лошо. Руснаците се жертвали в името на държавния ред²⁰². За либерала С. А. Корф никой народ не трябва да се жертва в името на „държавата“. Грижата на правовата държава според него е „предоставянето на всяка народност да живее и да се развива за себе си“²⁰³.

Л. З. Слонимски се заблуждава, като твърди, че „инородците“ и „друговерците“ са с по-малко права от руснаците²⁰⁴. Обаче той е прав, като твърди, че в Русия няма „истинска национална политика“, а има „антинационална политика“, защото се гледа само изгодата на държавата и на отделни класи, а не на целия народ²⁰⁵. Истинските „народни чувства“, продължава Л. З. Слонимски, са скрити „в дълбините на народното мълчание“ и вместо тези „неуловими желания“ се издигат интересите на държавата²⁰⁶.

Тази политика е била естествена за имперската идеология, в чиято основа е държавният патриотизъм – преданост на върховната власт (на московския господар – на царя – на руския император)²⁰⁷.

Пример за „антинационална политика“ според Л. З. Слонимски са „кръвните усилия, които Русия положила за... Австрия“; които Александър I е бил готов да даде на Франция срещу Испания и т. н.²⁰⁸

Ами Афганистан – нужен ли е бил на съветския народ, да не говорим за Чечения?

Ами Виетнам – за американския народ, да не говорим за Косово?

Същите риторични въпроси...

Едва ли има друга империя, която да е държава-моща за носещата имперското здание народност.

И в Русия, и във Византия се набляга на християнската мисия на империята, която оправдава идеята за „вечността на империята“ (*aeternitas imperii*) и преместването ѝ (*translatio imperii*). Константинопол е Вторият Рим, Москва – Третият Рим.

Петербург като наследник на Москва също играе ролята на Трети Рим. Наименованието на северната столица Град на св. Петър; символиката на герба – с мотиви от този на Ватикана в Рим; култът към апостолите Петър и Павел, на който е посветен съборът в Петропавловската крепост, която по първоначалния план е трябвало да съвпадне с центъра на града; култът към апостол Андрей, предрекъл велико бъдеще за Рус – флотът получава андреевски флаг; учреденият от Петър I орден „Андрей Первозванни“, подчертаващ хронологическото предимство на апостол Андрей пред апостол Петър, т. е. оттук следва и идеологическото предимство на патрона на Рус пред този на Рим и т. н.²⁰⁹ Посочените примери свидетелстват за живота на концепцията „Москва – Трети Рим“ в имперската идеология на модерна (Петрова) Русия.

Византия е възприемана повече като „Христово царство“, отколкото като „римско“. „Христовото царство“ е универсално, извън историческото време, вечно, докато „римското“ остарява. Когато Константин-Кирил Философ по време на хазарската мисия отговаря на молбата на юдеите да обясни пророчеството на Иисус, че „римското царство ще отmine“, неговото тълкуване е следното: „Нашата империя не е Римска, а Христова, както е казал пророкът: „Ще въздигне Бог царство, което никога няма да се разруши, и то ще остане во веки.“²¹⁰

Идеалът на ромеите („византийците“) е „Христовото царство“.

Идеалът на руснаците според В. С. Соловьев е „нравствено-религиозен“, а не национален – „Святая Русь“²¹¹.

Идеалът на самия В. С. Соловьев е „свободна теократия“, той е универсален, а не етнически, нито православен. Християнството според либералния философ е „свръхнародно“, но не е „безнародно“²¹². Мисията на Русия (след П. Я. Чаадаев В. С. Соловьев изповядва и развива руския месианизъм) – третият подвиг, който ѝ предстои, е „духовно обновление“ чрез „отричане от църковната изключителност“²¹³.

За руската имперска идеология, както и за византийската, империята (самодържавието) е пазител на християнството (Православието). Мисията на Русия се простира и във външната ѝ политика, като покровител на християнските народи в Османската империя.

Ако трите основни елемента на византийската същност са: римска държавност – християнска религия – елинска култура, то за Русия това са: източна държавност – християнска религия – европейска култура.

Ако във Византия римската държавност се допълва от елинската култура, то в Русия европейската култура е в противоречие с източната държавност.

Затова „византийците“ са римски граждани, докато „рускии люди“ са „челобитчики“ на своята държава-мащеха.

Всяка империя, за да оцелее, има вродена („прирожденная“) толерантност – поданиците не се делят на етнически принципи.

Ако във Византия деленето на поданиците е по религиозен принцип, то в

Русия „основният принцип... е социалното делене“²¹⁴. Затова руснакът, независимо от мястото му в йерархията, мисли съсловно, а не национално. Затова и руският буржоа, получил привилегии от Екатерина II през 1785 г., за разлика от френския буржоа, премахнал привилегиите през 1789-а, има дворянска (съсловна) психика.

„Россиянин“ и „елин“

Понятието „россиянин“ напомня и на понятието „елин“. Елин е не само гръкът, но и езичник от друг етнос. Културният ареал на Елада е по-широк от географските ѝ граници. Културните граници на Русия също надхвърлят политическите.

Елада (след завършването на вътрешната елинизация след Троянската война), по думите на Тукидид, това са всички земи, населени със старогръцки говорещи хора. Елинизацията – външната (времето на Великата гръцка колонизация), обхваща „чуждоезикови общности, някои от които възприемат старогръцкия език и неговия начин на мислене-поведение“²¹⁵.

В Русия има само „външна росиизация“ (не русификация), докато „вътрешната“ не е завършила, ако изобщо е почвала. Русия по думите на С. М. Соловьев е „страна, която се колонизира“. Към тях бихме добавили за прецизност – която вечно се колонизира, а резултатът засега може да се опише с непреводимия израз: „Хотели как лучше, получилось как всегда“ („Искахме да е по-добре, а се получи, както винаги“).

В Елада „полисната култура-поведение“ предварително е постановила от какво човекът трябва да е свободен и задачата ѝ е да го научи за какво е свободен“²¹⁶.

В Русия самодържавната култура-поведение постановява от какво руският поданик е зависим и го учи да не бъде свободен.

Свободата в имперска Русия е в рамките на съсловието, оттам и мисленето е съсловно, а не национално. Закрепостяването на всички съсловия към държавата-моща ги лишава от самостоятелност. Оттук и руската нация според К. К. Арсениев „е силна не с развитието на личностите и съсловията, а на стихийната сила на народа“, а „отсъствието на вътрешна дееспособност е свързано с неограниченото господство на политическата власт в руската история“²¹⁷.

Национално мислят русийските либерали от 80-те – 90-те години на XIX в. За „Вестник Европы“ понятието „русско-подданный“ отговаря на съвременното разбиране на термина „россиянин“²¹⁸.

Либерализмът в Русия е имперски (толерантен), защото защитава класическата либерална идея за гражданско (безсъсловно) общество.

За либералите няма „инородци“, има граждани. Либералите не сливат религиозното с националното, както правят славянофилите (и „стари“, и „нови“), следвайки самодържавната идеология, според която православен е равно на руснак, и обратното. В. С. Соловьев отхвърля подобно смесване²¹⁹. К. К. Ар-

сениев е против забраната на отпадане от Православието, потвърдена от отчетта на Синода от 1886 г.²²⁰. А. Н. Пипин приема политическата роля на вероизповеданието, но е против преувеличаването ѝ²²¹. Той грешно свързва „старото“ славянофилство с национализма²²², характерен за И. С. Аксаков и „новото-старо“ постславянофилство на „Русь“.

Лозунгът „Россия для русских“ е изповядван от началото на XX в. и от десните либерали П. Б. Струве, С. Н. Булгаков, В. А. Голобуев, Н. А. Бердяев, С. Л. Франк, С. А. Котляревски и др.²²³, т. е. от тази гледна точка И. С. Аксаков е „десен либерал“. Ако на него му е простено – през 80-те години на XIX в. няма гражданско общество, то за П. Б. Струве и др. тази позиция е трудноразбираема от либерална гледна точка.

Либералната идея и националното чувство

Връзката нация – либерализъм е доказана от последиците от Френската революция от 1789 г. В Русия чувството за национална общност започва да се пробужда в началото на XX в. с революцията от 1905–1907 г. То се възпитава от манифеста от 17 октомври 1905 г. – първата руска конституция, и от Думата – първият руски парламент. До 1917 г. обаче гражданско общество в Русия все още няма.

Руските („росийските“) либерали от 80-те – 90-те години на XIX в. осъзнават, че националното чувство може да се създаде от гражданско общество.

Либералната идея за граждански свободи за всички разделя за първи път синонима „росийский“ от „русский“.

Националното съзнание според А. Н. Пипин, наричано от него „национално самомнение“, „може да бъде постигнато само чрез вътрешно развитие и самоуправление на обществото“²²⁴.

Нацията според Л. З. Слонимски е „общност на култура и политическо съзнание, дух на солидарност в името на висшите интереси на общежитието“²²⁵, а националната идея е „твърдото съзнание на естествените права на народа да разполага със своята съдба и своите дела“²²⁶.

Руският народ обаче не разполага със себе си. Л. З. Слонимски не смята, че нацията се характеризира чрез етнографския, езиковия, религиозния фактор и географските условия²²⁷.

„Россиянинът“ на Л. З. Слонимски е всеки, който е „руснак по дух“: „...принадлежността към руския народ се дава не само с расата, а и с възпитанието, с усвояването на понятия, стремежи и идеали, изразявани с такъв блясък от нашата литература, и накрая, съзнанието на солидарност с цялото руско общество.“²²⁸

Силата на една нация, продължава Л. З. Слонимски, зависи от „разнообразието на междурасовите връзки“²²⁹; силата на руския народ е в неговата толерантност и „способност да претворява в себе си чуждите елементи, да се отнася към чуждите племена на началата на равенството, да уважава чуждата вяра и чуждите обичаи“²³⁰.

Интересното е, че тази толерантност е характерна и за държавната политика най-вече на изток, докато на запад (Полша и Прибалтика например) – по-рядко.

Либералите осъзнават, че трябва да се прави разлика между „росийский“ и „русский“, но дори след 1905–1907 г. В. Медем констатира, че двата термина още се смесват: „У нас определението „руски“ се употребява повсеместно и навсякъде в смисъла на „росийский“.“²³¹

В програмата на кадетите „росийский гражданин“ може да бъде всеки, без национално различие, пол и вероизповедание и е равен пред закона²³².

П. Н. Милюков различава „русский“ от „россиянин“: „На идеята за национална руска държава ние противопоставяме идеята за росийска държавност.“²³³ В неговото разбиране за „космонационализма“, възприето от либералите политици, няма място за великоруски национализъм, за разлика от „десните“ либерали.

При октябристите „русские люди“ са всички, без разлика в съсловие, националност и вероизповедание²³⁴.

С. А. Корф също разбира под „руски народ“ това, което сега влягаме в думата „россиянин“ – „всички граждани, населяващи Русия“, т. е. понятието „россиянин“ за него е юридическо²³⁵. Под „националност“ той разбира духовно единство, т. е. нация, а под „нация“ – етнографско единство²³⁶, т. е. това, което днес е народността.

Кадетският „росийский гражданин“, октябристите „русские люди“, „руският народ“ на С. А. Корф отговарят по смисъл на понятието „русско-подданный“ на „Вестник Европы“ от XIX в.

Либерализмът от 80-те – 90-те години на XIX в. се бори повече за положението на личността в държавата, отколкото за националностите.

Тази черта е характерна, както отбелязва и С. А. Корф²³⁷, за либералите на XIX в. въобще.

Либералите в Русия от XIX в. нямат друг избор – първо трябва да създадат руското („росийското“) гражданство, а после от гражданските свободи ще последва е националността.

К. Д. Кавелин осъзнава, че руският „национален характер“ още не се е формирал“, защото „само животът и самоуправлението изработват характера и лицето на народността“. Руснаците според К. Д. Кавелин „не са живели самостоятелно и затова не са успели да се превърнат в самостоятелна национална личност“²³⁸. Подемът на националното чувство, продължава К. Д. Кавелин, започва от времето на либералните реформи при Алесксандър II²³⁹.

Реформите от средата на XIX в. обаче, отчасти заради своята половинчатост (фатална по отношение на въпроса за земята), отчасти поради откъснатостта им (практическа, а не теоретическа) от народа, не успяват да създадат в Русия гражданско общество.

Равенството пред закона продължава да бъде мечта на либералите и от XX в.

За руските конституционалисти от Освобождение „равенството на всички пред закона“ ще бъде последвано от „отмяна на всички изключения и премахване на националните, съсловните и религиозните“²⁴⁰.

Равенството пред закона се спазва и от болшевиките, които, естествено, заместват оформящото се понятие „российский гражданин“ със „съветски гражданин“. Това, че болшевиките не спазват останалите граждански права – на словото, на печата, на вероизповеданието и т. н., няма принципна връзка с чувството за общност – в случая към съветската, а не към „российската“ нация.

Разликата е в това, че *чрез идеята за „росийска“ – имперски гражданска общност либералите създават руската нация*, която юридически се ражда на хартия едва през 17 октомври 1905-а, а на дело – след революцията от 1905–1907 г.

Болшевиките смазват руската нация, разглеждайки я като руски национализъм – тази тенденция се запазва през целия съветски период, а най-образно може да се опише с думите на генералния секретар Ю. В. Андропов: „Главната задача за нас е руският национализъм; дисидентите после – тях ние ще приберем за една нощ.“²⁴¹

На 15 декември 1905 г. П. Б. Струве пише: „Нацията още не се е родила и не е открила своето право.“²⁴² *Именно – правата – осъзнатите, правят нацията.*

В това отношение П. Н. Милюков е солидарен с П. Б. Струве: „Нашата руска аме ancestrale продължава, очевидно, да представлява тази плазма, на която само слабо и откъслечно са се отпечатали следите на историята.“²⁴³ През 1919 г. П. Н. Милюков се надява, че националната катастрофа ще завърши „до-историческото, подсъзнателното, така да се каже, етнографското съществуване на народа и ще започне историческият период на единно самосъзнание и непрекъснатата социална памет“²⁴⁴.

Народът според П. Б. Струве „напомня на още разтеглив разтвор, в който трябва да бъде хвърлена някаква твърда частица, за да превърне тази безформена маса в здравия и блестящ кристал на нацията“²⁴⁵.

„Зрънцето“ на болшевиките се оказало „по-твърдо“ от това на либералите и „кристалът на нацията“ придобил червеносъветски оттенък. „Перестройката“ (поредната руска „оттепель“ (размразяване) отново превърна кристала в безформена маса и сега е ред на постсъветските либерали да хвърлят „зрънцето“ – вече на „росийската“ нация, т. е. на „россияните“.

Националната идея от времето на П. Б. Струве е актуална и за днешна Русия: „Примирение между властта и пробудилия се като самосъзнание и самостоятелност народ, който се превръща в нация. Държавата и нацията са длъжни да се сраснат органично.“²⁴⁶

Благодарение на руската култура болшевиките не успяха да стъпчат руското етническо съзнание. Навярно тази култура, а не дъжавността (държавата,

както преди си остава мащеха) ще успее да приобщи полиетническите граждани на Руската федерация към „руссийската“ нация.

Вузансе аргès Вузансе (Византия след Византия) – с тази поетична фраза румънският историк Николае Йорга красиво изразява същността на т. нар. византийски феномен. В стила на М. Елиаде бихме я изказали така: културна Византия (като всяка култура) живее в митичното време, политическа Византия (като всяка политика) е живяла в профанното време. Бихме могли да използваме тази фраза и за Русия: Русия след Русия. Руското културно присъствие след двете империи (романовската и съветската).

ИДЕЙНИ ДВОЙНИЦИ ИЛИ АНТИПОДИ?

Общото между либерализма на „Вестник Европы“ и „новото-старо“ постславянофилство на „Русь“ е желанието на представителите на двете направления да бъдат, както казва К. Д. Кавелин, „в действителност такива, каквито сме по природа – руснаци“. За това не е необходимо те да станат европейци, а да престанат да бъдат „източни хора“. Руският „източен човек“, продължава К. Д. Кавелин, „по източен маниер“ избягва обществените дела и „на обществена длъжност за нищо не става, защото винаги мълчи и на всички във всичко отстъпва... От „великой печали сердца“ от нередностите в обществения и частния живот или от любов към европейското... се оттегляли – кой зад граница, кой на село“²⁴⁷.

По природа руският либерал – независимо от направленията и от времето, като „всеки мислещ човек, приемащ присърце интересите на своята родина, не може да не чувства себе си наполовина славянофил, наполовина западник“²⁴⁸.

Приликите между „Вестник Европы“ и „Русь“ са чертите, присъщи и на „истинските“ славянофили от 40-те – 50-те години на XIX в., които ни дават основание да наречем И. С. Аксаков, от една страна, и „стар“ славянофил и за времето на 80-те години на XIX в.:

1. *Отрицанието на „руското зло“* (или както ние го наричаме – държава-мащеха), на което, както пише В. С. Соловьев, славянофилите „противопоставяли принципа на човешките права“²⁴⁹.
2. *Свободата на словото, на печата, религиозната търпимост*, защитавани от най-либералния (А. И. Кошелев) до най-консервативния славянофил (К. С. Аксаков).
3. *Създаването на общественото самоуправление.*
4. *Селският либерализъм* – с някои изключения.
5. *Чаадаевският патриотизъм* („любить Россию открытыми глазами“ – „да обичаш Русия с отворени очи“), с който руската интелигенция отговаря на държавния патриотизъм.

Изброените прилики обхващат социалните проблеми на руското общество. Славянофилите винаги са се интересували от социалните, а не от политическите въпроси.

През 40-те години на XIX в. това е неизбежно – било е време, когато Николай I „отмъщавал за своя страх“, както точно се изразява С. М. Соловьев²⁵⁰ (впрочем този израз важи и за И. В. Сталин).

И. С. Аксаков запазва тази традиция. За разлика от „старите“ славянофили обаче, които са обсъждали социални въпроси по принуда, а не защото са пренебрегвали политическите (с изключение на Константин Аксаков), Иван Аксаков и през 80-те години на XIX в. поставя социалното над политическото: „Ние сме социален народ, и социалните задачи са ни несравнимо по-скъпи от политическите.“²⁵¹

Разликите между „Вестник Европы“ и „Русь“ ни дават основание да определим направлението на И. С. Аксаков, от друга страна, и като „ново“ постславянофилство:

1. *Политическият идеал* (И. С. Аксаков е „стар“ славянофил в отрицанието си на конституцията, но е „нов“ постславянофил в консервативните си убеждения, че самодържавната власт произлиза от Бога и царят стои над закона.)
2. *Националният въпрос*. И. С. Аксаков в това отношение е най-вече „нов“ постславянофил, защото изповядва национализма (в много по-остра форма от Ю. Ф. Самарин) и панславизма; „стар“ славянофил е, когато смесва понятията „православен“ и „руски“, и обратното.

Ако либерализмът на славянофилите може да се нарече православен, то този на В. С. Соловьев и „Вестник Европы“ е християнски либерализъм.

Изхождайки от изброените черти, ние разглеждаме направлението на И. С. Аксаков и „Русь“ като „ново-старо“ *постславянофилство*.

„Ново-старо“, а не „старо-ново“, защото националният въпрос преобладава с откритата си националистическа и панславистка тенденция.

„Старо“, защото И. С. Аксаков остава верен на гражданските свободи (с изключение на правото на религиозен избор на православните), които докрай – 1886 г. – отстоява.

„Пост-“, защото още през 70-те години на XIX в. „истинското“ славянофилство е изживяно.

Независимо от недостатъците на руското общество и „Вестник Европы“, и „Русь“ остават оптимисти. Най-красиво описание на този оптимизъм дава К. Д. Кавелин: „В историята, както и в природата, *мракът преди разсъмване* (тъма перед рассветом; к. м. – Д. Г.) винаги се сгъстява и колкото по-гъст става, толкова по-скоро може да се очаква развиделяването.“²⁵²

„Тъма перед рассветом“ обаче зависи от продължителността на нощта в Русия и може дълго още да се „сгъстява“, докато трае руската полярна нощ...

Светлината (по необясним начин) се подчинява на законите на физиката. Според парадоксалния принцип на Ферма тя избира пътя на най-малкото (краткото) време!

„Светлината“ на руската либерална идея се подчинява на законите на Клио. Първият руски Ферма – П. А. Столипин, измерва този „път“ на 20 години, но самият той е прекъснат още на петата (1911).

И до днес Русия още търси „пътя на най-малкото време“, избирайки този на най-дългата траектория, за да реализира либералната идея, т. е. себе си.

БЕЛЕЖКИ

ЛИБЕРАЛИЗМЪТ В РУСИЯ ПРЕЗ 80-ТЕ – 90-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В. – ОПИТ ЗА ХАРАКТЕРИСТИКА

¹ *Норданский, П. И.* Земский либерализм. М., 1905.

² *Пирулова, Н. М.* Земское либеральное движение. М., 1977; вж. бел. № 10–12.

³ *Raeff, M.* Political Ideas and Institutions in imperial Russia. Westview Press, 1994; *Fisher, G.* Russian liberalism. Harvard, 1958; *Waldron, P.* The End of Imperial Russia, 1855–1917. New York, 1997.

⁴ *Алафиев, А. А.* Русский либерализм на рубеже 70–80-х гг. XIX в. М., 1991.

⁵ *Сяонимский, Л. З.* Наши направления в печати и обществе. – Вестник Европы, 1895, № 10, с. 791.

⁶ *Степанов, В. Л. Н. Х.* Бунге – судьба реформатора. М., 1998, с. 268.

⁷ *Филиппова, Т. А.* Либерально-консервативный синтез. Попытка хронополитического анализа. – В: Русский либерализм: исторические судьбы и перспективы. М., 1999, 201–209.

⁸ *Цимбаев, Н. И.* Российский феномен „либеральной бюрократии“. – Вопросы философии, 1995, № 5, с. 32.

⁹ Пак там, 33–35.

¹⁰ *Зайончковский, П. А.* Военные реформы 1860–1870-х годов в России. М., 1952; Кризис самодержавия на рубеже 1870–1880-х годов. М., 1964; *Чернуха, В. Г.* Крестьянский вопрос и правительственной политике России (60–70-е годы XIX века). Л., 1972; Внутренняя политика царизма с середины 50-х до начала 80-х гг. XIX века. Л., 1978; Правительственная политика в отношении печати. 60–70-е годы XIX века. Л., 1989; *Захарова, Л. Г.* Великие реформы в России. 1856–1874. М., 1992; *Филиппова, Т. А.* Власть и политические элиты во второй половине XIX века. Политическая история России. М., 1998, 175–200; *Emmons, T.* The Russian Landed Gentry and the Peasant Emancipation of 1861. Cambridge (Massachusetts). 1968; *Rogger, H.* Russia in the Age of Modernisation and Revolution, 1881–1917. London, 1983.

¹¹ Русский либерализм: исторические судьбы и перспективы. М., 1999; Реформы и реформаторы в истории России. М., 1996; Революционеры и либералы России. М., 1990; Общественное движение в России XIX века. М., 1986; *Левин, Ш. М.* Общественное движение в России в 60–70-е годы XIX века. М., 1958.

¹² *Олейников, Д. И.* Классическое российское западничество. М., 1996; *Цимбаев, Н. И.* Славянофильство. М., 1986; *Walicki, A.* A History of Russian Thought. From the Enlightenment to Marxism. Oxford, 1980; *Осинов, И. Д.* Философия русского либерализма (XIX – начало XX в.). СПб., 1996; *Абрамова, М. А.* О свободе. Антология мировой либеральной мысли (I половина XX века). М., 2000.

¹³ *Левандовский, А. А. Т. Н.* Грановский в русском общественном движении. М., 1989; *Зорыкин, В. Д.* Из истории буржуазно-либеральной политической мысли России второй половины XIX – начала XX в. (Б. Н. Чичерин). М., 1975; *Искра, Л. М.* Борис Николаевич Чичерин о политике, государстве, истории. Воронеж, 1995; *Roosevelt, P.* Apostle of Russian Liberalism: Timofei Granovsky. Newtonville, 1986; *Hamburg, G. M.* Boris Chicherin. Early Russian Liberalism. 1828–1866. Stanford, 1992; *Offord, D.* Portraits of Russian Liberals: A Study of the Thought of T. N. Granovsky, V. P. Botkin, P. V. Anennkov, A. V. Druzhinin and K. D. Kavelin. Cambridge, 1985.

- ¹⁴ *Леонтович, В. В.* История либерализма в России. 1762–1914. М., 1995 (последнее издание).
- ¹⁵ *Гоголевский, А. В.* Очерки истории русского либерализма XIX – начала XX века. СПб., 1996.
- ¹⁶ *Медушевский, А. Н.* Административные реформы в России XVII – XIX вв. в сравнительно-исторической перспективе. М., 1989; Демократия и авторитаризм: Российский конституционализм в сравнительной перспективе. М., 1997.
- ¹⁷ *Ленин, В. И.* Гопинтели земства и Анпибалы либерализма. – ПСС. Т. 5. М., 1959, 21–72.
- ¹⁸ *Зайончковский, П. А.* Цит. съч.
- ¹⁹ *Пирумова, Н. М.* Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX века. М., 1977; Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX в. М., 1986; *Герасименко, Г. А.* Земское самоуправление в России. М., 1990; *Лантеева, Л. Е.* Земские учреждения в России. М., 1993.
- ²⁰ *Балуев, Б. П.* Либеральное народничество. М., 1995; *Зверев, В. В.* Реформаторское народничество и проблема модернизации России. От сороковых к девяностым годам XIX века. М., 1997; *Жванция, Д. Д.* Народники-реформисты о крестьянской общине в 70–90-е гг. XIX в. (В. П. Воронцов, И. И. Каблиц, П. А. Соколовский). Автореферат. СПб., 1997.
- ²¹ *Цимбаев, Н. И.* И. С. Аксаков в общественной жизни пореформенной России. М., 1978; *Дудзинская, Е. А.* Славянофилы в пореформенной России. М., 1994.
- ²² *Хевролина, В. М.* Идеологи либерализма о принципиальных проблемах внешней политики, власть и общество. 1878–1894 гг. М., 1999.
- ²³ *Селезньева, Л. В.* Западная демократия глазами российских либералов начала XX века. Ростов-на-Дону, 1995.
- ²⁴ *Коростылева, С. Г.* Конституционное движение в России (конец 50-х – начало 80-х гг. XIX века). Автореферат. М., 1996; *Секиринский, С. С.* Русский либерализм: от 40-х к 80-м годам XIX века (идеи, люди, среда). Автореферат. М., 1999.
- ²⁵ *Шлемин, П. И.* Земско-либеральное движение и адреса 1894/1895 г. – ВМУ, 1973, № 1, с. 60.
- ²⁶ *Разманова, Н. А.* М. М. Стасюлевич и начало издания „Вестника Европы“ (1866 – 1873 гг.). Автореферат. М., 1988; *Кельнер, В. Е.* Человек своего времени (М. М. Стасюлевич: Издательское дело и либеральная оппозиция). СПб., 1993.
- ²⁷ *Алафаев, А. А.* Цит. съч.
- ²⁸ *Шлемин, П. И.* Цит. съч.
- ²⁹ Вестник Европы, 1882, № 4.
- ³⁰ *Арсеньев, К. К.* Общественная хроника. – Вестник Европы, 1893, № 7, с. 436.
- ³¹ РГАЛИ, ф. 40, оп. 1, ед. хр. 14, л. 11.
- ³² *Слонимский, Л. З.* Основные вопросы политики. СПб, 1889, с. 252.
- ³³ *Слонимский, Л. З.* Либералы и либерализм в Западной Европе. Несколько слов по поводу наших недоразумений. – Вестник Европы, 1883, № 1, с. 421.
- ³⁴ Пак там, с. 426.
- ³⁵ Пак там.
- ³⁶ Пак там, с. 428.
- ³⁷ *Арсеньев, К. К.* Общественная хроника. – Вестник Европы, 1884, № 11, с. 459, 460.
- ³⁸ Пак там, с. 460, 461, 463.
- ³⁹ *Пирумова, Н. М.* Цит. съч.
- ⁴⁰ *Алафаев, А. А.* Цит. съч.
- ⁴¹ *Арсеньев, К. К.* Хроника. Новый обличитель русского либерализма. С. А. Приклонский, Очерки самоуправления земского, городского и сельского. – Вестник Европы, 1886, № 5, с. 355.
- ⁴² *Арсеньев, К. К.* Внутреннее обозрение. – Вестник Европы, 1883, № 1, с. 371.
- ⁴³ *Арсеньев, К. К.* Общественная хроника. – Вестник Европы, 1896, № 5, с. 430.
- ⁴⁴ *Слонимский, Л. З.* Основные вопросы политики..., с. 260.
- ⁴⁵ *Арсеньев, К. К.* Внутреннее обозрение. – Вестник Европы, 1880, № 8, с. 762.
- ⁴⁶ Пак там.

- ⁴⁷ Пак там.
- ⁴⁸ *Арсеньев, К. К.* Хроника-некролог – Александр Дмитриевич Градовский. – Вестник Европы, 1889, № 12, с. 895.
- ⁴⁹ *Катков, М. Н.* О самодержавии и конституции. М., 1905, 33–34.
- ⁵⁰ *Мещерский, В. П.* Мои воспоминания. Ч. 2. СПб., 1898, с. 424.
- ⁵¹ Пак там, ч. 3, с. 366.
- ⁵² Письма Победоносцева к Александру III. Т. 2. М., 1926, с. 142.
- ⁵³ Пак там, т. 1, с. 382.
- ⁵⁴ *Катков, М. Н.* О самодержавии..., с. 38.
- ⁵⁵ Пак там, с. 50.
- ⁵⁶ *Катков, М. Н.* О дворянстве. М., 1905, с. 6.
- ⁵⁷ *Арсеньев, К. К.* Хроника-некролог...
- ⁵⁸ *Катков, М. Н.* О самодержавии..., с. 19.
- ⁵⁹ *Победоносцев, К. П.* Цит. съч. Т. 2, с. 4.
- ⁶⁰ *Катков, М. Н.* О самодержавии..., с. 38.
- ⁶¹ Пак там, с. 30.
- ⁶² *Победоносцев, К. П.* Цит. съч. Т. 1, с. 317.
- ⁶³ Пак там, с. 318.
- ⁶⁴ Пак там, с. 316.
- ⁶⁵ *Катков, М. Н.* О печати. М., 1905, с. 38.
- ⁶⁶ *Арсеньев, К. К.* За четверть века (1871–1894). Пг., 1915, с. 97.
- ⁶⁷ Пак там.
- ⁶⁸ *Арсеньев, К. К.* Общественная хроника. – Вестник Европы, 1884, № 11, с. 464.
- ⁶⁹ *Арсеньев, К. К.* Хроника-некролог..., с. 893.
- ⁷⁰ *Катков, М. Н.* О самодержавии..., с. 36.
- ⁷¹ *Арсеньев, К. К.* Общественная хроника. – Вестник Европы, 1894, № 1, с. 458.
- ⁷² Пак там, с. 460.
- ⁷³ *Арсеньев, К. К.* Общественная хроника. – Вестник Европы, 1894, № 4, с. 903.
- ⁷⁴ *Катков, М. Н.* О самодержавии..., с. 33.
- ⁷⁵ Пак там, с. 41.
- ⁷⁶ Пак там, с. 43.
- ⁷⁷ *Бентон, Ф.* Консерватизмът. С., 1992, с. 98.
- ⁷⁸ *Слонимский, Л. З.* Основные вопросы политики..., с. 260.
- ⁷⁹ *Арсеньев, К. К.* Общественная хроника. – Вестник Европы, 1893, № 7, с. 435.
- ⁸⁰ *Катков, М. Н.* О дворянстве, с. 18.
- ⁸¹ *Катков, М. Н.* О самодержавии..., с. 32.
- ⁸² Пак там, с. 26.
- ⁸³ Пак там, с. 14.
- ⁸⁴ *Стасюлевич, М. М.* Черный передел реформ императора Александра II: письма из Москвы за границу, не по почте. Берлин, 1882, с. 71.
- ⁸⁵ Пак там, с. 73.
- ⁸⁶ Пак там, с. 75.
- ⁸⁷ *Арсеньев, К. К.* Общественная хроника. – Вестник Европы, 1900, № 6, с. 847.
- ⁸⁸ *Стасюлевич, М. М.* Цит. съч., с. 82.
- ⁸⁹ *Катков, М. Н.* О самодержавии..., с. 50.
- ⁹⁰ *Мещерский, В. П.* Цит. съч. Ч. 2, с. 423.
- ⁹¹ *Стасюлевич, М. М.* Цит. съч., с. 10.
- ⁹² *Слонимский, Л. З.* Современные недоумения. – Вестник Европы, 1900, № 5, с. 245.
- ⁹³ Пак там, с. 248.
- ⁹⁴ *Степанов, В. Л.* Цит. съч., с. 264.
- ⁹⁵ Пак там.
- ⁹⁶ Из дневника Е. А. Перетца. – Красный архив. Т. 1. 1935, 133–150.

- ⁹⁷ Кизеветтер, А. А. На рубеже двух столетий (1881–1914). М., 1997, с. 89.
- ⁹⁸ Победоносцев, К. П. Цит. съч. Т. 1, с. 357.
- ⁹⁹ Слонимский, Л. З. Современные... – Вестник Европы, 1900, № 5, с. 244.
- ¹⁰⁰ Миронов, Б. Н. Социальная история России. Т. 2. СПб., 1999, 170–173.
- ¹⁰¹ Арсеньев, К. К. За четверть века..., с. 75.
- ¹⁰² Победоносцев, К. П. Сочинения. СПб., 1996, с. 276.
- ¹⁰³ Арсеньев, К. К. Общественная хроника. – Вестник Европы, 1884, № 11, с. 464.
- ¹⁰⁴ Арсеньев, К. К. За четверть века..., с. 92.
- ¹⁰⁵ Арсеньев, К. К. Лесная правда и высшая справедливость – Глеб Успенский: „Власть земли“. – Вестник Европы, 1883, № 10, с. 674.
- ¹⁰⁶ Пак там, с. 681.
- ¹⁰⁷ Арсеньев, К. К. За четверть века..., 92–93.
- ¹⁰⁸ Арсеньев, К. К. Хроника. Новый обличитель... – Вестник Европы, 1886, № 5, с. 358.
- ¹⁰⁹ Арсеньев, К. К. За четверть века..., с. 602.
- ¹¹⁰ Степанов, В. Л. Цит. съч., с. 297.
- ¹¹¹ Сиземская, И., Л. Новикова. Новый либерализм в России. – Общественные науки и современность, 1993, № 5, с. 132.
- ¹¹² Шелохаев, В. В. Социальная программа русского либерализма. – Кентавр, 1994, № 6, с. 32.
- ¹¹³ Цимбаев, Н. И. Россия и русские (Национальный вопрос в Российской империи). – ВМУ, 1993, № 5, с. 31.
- ¹¹⁴ Гаджиев, К. С. Введение в политическую науку. М., 1999, с. 371.
- ¹¹⁵ Слонимский, Л. З. Либералы и либерализм... – Вестник Европы, 1883, № 1, с. 425.
- ¹¹⁶ Арсеньев, К. К. За четверть века..., с. 108.

СЕЛСКИЯТ ЛИБЕРАЛИЗЪМ И ЛИБЕРАЛНОТО НАРОДНИЧЕСТВО

- ¹ Пантев, А. Л. Революции и реформы в Западна Европа и Северна Америка XVII–XVIII век. С., 1993, с. 28.
- ² Арсеньев, К. К. Общественная хроника. – Вестник Европы, 1883, № 1, с. 426, 428; Слонимский, Л. З. Либералы и либерализм в Западной Европе. – Вестник Европы, 1884, № 11, с. 459, 460.
- ³ Арсеньев, К. К. За четверть века (1871–1894). Пг., 1915, 92–93.
- ⁴ Каблиц, И. И. (Юзов). Интеллигенция и народ в общественной жизни России. СПб., 1886.
- ⁵ Зверев, В. В. Эволюция народничества: „теория малых дел“. – Отечественная история, 1997, № 4, с. 91.
- ⁶ Жвания, Д. Д. Народники-реформисты о крестьянской общине в 70–90-е гг. XIX в. (В. П. Воронцов, И. И. Каблиц, П. А. Соколовский). Автореферат. СПб., 1997, с. 18.
- ⁷ Мислов, П. П. Развитие народного хозяйства и влияние его на борьбу классов в XIX веке. – В: Общественное движение в России в начале XX-го века. Т. 1. СПб., 1909, с. 649.
- ⁸ Потресов, А. Н. Эволюция общественно-политической мысли в предреволюционную эпоху. Период безнародности, Общественное движение..., с. 541.
- ⁹ Пак там, с. 544.
- ¹⁰ Степанов, В. Л. Н. Х. Бунге. Судьба реформатора. М., 1998, с. 61.
- ¹¹ Слонимский, Л. З. Охрана крестьянского землевладения и необходимые законодательные реформы. СПб., 1891, с. 52.
- ¹² Воронов, Ф. Ф. Община и „выдел“. – Вестник Европы, 1903, № 5, с. 302.
- ¹³ Слонимский, Л. З. Цит. съч., с. 55.
- ¹⁴ Слонимский, Л. З. Новые споры об общине. – Вестник Европы, 1894, № 3, с. 351.
- ¹⁵ Воронов, Ф. Ф. Цит. съч., с. 304.
- ¹⁶ Пак там, с. 306.
- ¹⁷ Слонимский, Л. З. Новейшие противники общины. – Вестник Европы, 1904, № 2, с. 759.
- ¹⁸ Максим-Ковалевский, М. Спор о сельской общине в комиссии государственного совета. – Вестник Европы, 1910, № 1, с. 284.

- ¹⁹ *Слонимский, Л. З.* Охрана крестьянского землевладения..., с. 57.
- ²⁰ Пак там.
- ²¹ *Воронов, Ф. Ф.* Цит. съч., с. 310.
- ²² Пак там, с. 308.
- ²³ *Слонимский, Л. З.* Новейшие противники общины..., с. 762.
- ²⁴ *Слонимский, Л. З.* Новые споры..., с. 354.
- ²⁵ *Слонимский, Л. З.* Охрана крестьянского землевладения..., с. 58.
- ²⁶ *Слонимский, Л. З.* Новые споры..., с. 363.
- ²⁷ *Вороцов, В. П.* Судьба капиталистической России. – В: Экономические очерки. СПб., 1907, с. 149.
- ²⁸ Пак там, с. 148.
- ²⁹ Пак там, с. 173.
- ³⁰ *Слонимский, Л. З.* Экономическая программа. – Вестник Европы, 1892, № 5, с. 353.
- ³¹ *Слонимский, Л. З.* Промышленные идеалы и действительность. – Вестник Европы, 1891, № 11, с. 332.
- ³² Пак там, с. 331.
- ³³ *Слонимский, Л. З.* Экономическая программа..., с. 345.
- ³⁴ Пак там.
- ³⁵ *Кривенко, С. Н.* Собр. соч. Внутренние обозрения, хроники и др. Статьи из „Отечественных записок“ (1873–1884). Т. 2. СПб., 1911, с. 177.
- ³⁶ *Жвания, Д. Д.* Цит. съч., с. 21.
- ³⁷ *Кривенко, С. Н.* Цит. съч., с. 450.
- ³⁸ Пак там, с. 326.
- ³⁹ *Степанов, В. Л.* Цит. съч., с. 99.
- ⁴⁰ *Соловьева, А. М.* Промышленная революция в России в XIX в. М., 1990, 137–138, 142.
- ⁴¹ *Ананьич, Б. В., Р. Ш. Ганелин.* Сергей Юлиевич Витте и его время. СПб., 1999, с. 47.
- ⁴² Пак там.
- ⁴³ *Слонимский, Л. З.* Излишества и увлечения протекционизма. – Вестник Европы, 1890, № 12, с. 805.
- ⁴⁴ *Слонимский, Л. З.* Промышленные идеалы..., с. 334.
- ⁴⁵ *Слонимский, Л. З.* Экономические недоразумения. – Вестник Европы, 1894, № 6, ч. 1, с. 773.
- ⁴⁶ *Слонимский, Л. З.* Излишества и увлечения..., с. 818.
- ⁴⁷ *Слонимский, Л. З.* Лже-протекционизм и его результаты. – Вестник Европы, 1892, № 3, с. 361.
- ⁴⁸ *Слонимский, Л. З.* Экономические недоразумения. – Вестник Европы, 1894, № 7, ч. 2, с. 370.
- ⁴⁹ *Слонимский, Л. З.* Экономические заметки. Наши промышленные успехи и невзгоды. – Вестник Европы, 1898, № 4, с. 754.
- ⁵⁰ Пак там, с. 757.
- ⁵¹ *Иванюков, И.* Свобода внешней торговли и протекционизм. – Вестник Европы, 1885, № 1, с. 259.
- ⁵² *Слонимский, Л. З.* Лже-протекционизм... – Вестник Европы, 1892, № 4, ч. 2, 756–757.
- ⁵³ *Слонимский, Л. З.* Положение промышленности. – Вестник Европы, 1891, № 2, ч. 2, с. 759, 760.
- ⁵⁴ Пак там, ч. 1, с. 352.
- ⁵⁵ *Слонимский, Л. З.* Наш торговый баланс. – Вестник Европы, 1892, № 2, ч. 2, с. 801.
- ⁵⁶ *Слонимский, Л. З.* Излишества и увлечения..., с. 820.
- ⁵⁷ *Кривенко, С. Н.* Цит. съч., с. 177.
- ⁵⁸ *Жвания, Д. Д.* Цит. съч., с. 21.
- ⁵⁹ *Каблиц, И. И.* Основы народничества. СПб., 1888, с. 276.
- ⁶⁰ *Вороцов, В. П.* Попытки обоснования народничества (статья третья). – Русское богатство, 1892, № 6, с. 144.

- ⁶¹ Михайловский, Н. К. ПСС. Т. 5. СПб., 1897, 783–784.
- ⁶² Слонимский, Л. З. Капитализм в России. – Вестник Европы, 1897, № 12, с. 757.
- ⁶³ Пак там, с. 758.
- ⁶⁴ Пак там, с. 777.
- ⁶⁵ Воронцов, В. П. Цит. съч. с. 130.
- ⁶⁶ Каблиц, И. И. Интеллигенция и народ..., с. 40.
- ⁶⁷ Пак там, с. 42.
- ⁶⁸ Воронцов, В. П. Цит. съч. (статья первая). – Русское богатство, 1892, № 2, с. 54.
- ⁶⁹ Зеерев, В. В. Цит. съч. с. 87.
- ⁷⁰ Пышин, А. Н. Теории народничества. – Вестник Европы, 1892, № 10, с. 746.
- ⁷¹ Слонимский, Л. З. Наши теоретики народничества. – Вестник Европы, 1893, № 11, с. 333.
- ⁷² Воронцов, В. П. Цит. съч. (статья третья), с. 144.

ЛИБЕРАЛИЗМЪТ В РУСИЯ ПРЕЗ 80-ТЕ – 90-ТЕ ГОДИНИ
НА XIX В. И „НОВОТО-СТАРО“ ПОСТСЛАВЯНОФИЛСТВО
(„ВЕСТНИК ЕВРОПЫ“ И „РУСЬ“)

- ¹ Цимбаев, Н. И. И. С. Аксаков в общественной жизни пореформенной России. М., 1978, с. 218.
- ² Цимбаев, Н. И. Славянофильство. М., 1986, с. 192.
- ³ Пак там, с. 25.
- ⁴ Пак там, с. 82.
- ⁵ Аксаков, И. С. Сочинения. Т. 2. М., 1886, с. 549.
- ⁶ Цимбаев, Н. И. Славянофильство, с. 107.
- ⁷ Аксаков, И. С. Соч. Т. 2, с. 550, 549.
- ⁸ Арсеньев, К. К. Общественная хроника. – Вестник Европы, 1882, № 7, с. 414.
- ⁹ Цимбаев, Н. И. Славянофильство, с. 44.
- ¹⁰ Соловьев, В. С. Очерки из истории русского сознания. – Вестник Европы, 1889, № 11, с. 363, 364.
- ¹¹ Соловьев, В. С. Очерки... – Вестник Европы, 1889, № 12, с. 776.
- ¹² Пак там.
- ¹³ Пак там, с. 779.
- ¹⁴ Пак там, с. 784.
- ¹⁵ Арсеньев, К. К. Общественная хроника. – Вестник Европы, 1882, № 7, с. 414.
- ¹⁶ Пак там, с. 409, 410.
- ¹⁷ Пак там, с. 410.
- ¹⁸ Пак там, с. 413.
- ¹⁹ Арсеньев, К. К. Общественная хроника. – Вестник Европы, 1897, № 7, с. 435.
- ²⁰ Пак там, с. 435, 436.
- ²¹ Арсеньев, К. К. Общественная хроника. – Вестник Европы, 1891, № 7, с. 429, 431, 434.
- ²² Арсеньев, К. К. Общественная хроника. – Вестник Европы, 1882, № 7, с. 412.
- ²³ Арсеньев, К. К. Общественная хроника. – Вестник Европы, 1888, № 1, с. 465.
- ²⁴ Пак там, с. 464.
- ²⁵ Пак там, с. 465.
- ²⁶ Слонимский, Л. З. Славянофильство и либерализм. – Вестник Европы, 1884, № 10, с. 798.
- ²⁷ Трубецкой, С. Н. Разочарованный славянофил. – Вестник Европы, 1892, № 10, с. 781.
- ²⁸ Пак там, с. 773, 784.
- ²⁹ Цимбаев, Н. И. Русское общество 40–50-х гг. XIX века, часть I. М., 1991, 5–43.
- ³⁰ Пышин, А. Н. Из истории панславизма. – Вестник Европы, 1893, № 9, с. 309.
- ³¹ Пак там, с. 310.
- ³² Пышин, А. Н. Славянский вопрос по взглядам Ив. Аксакова. – Вестник Европы, 1886, № 8, с. 763.

- ³³ Пак там, с. 764.
- ³⁴ Цимбаев, Н. И. Славянофильство, с. 41.
- ³⁵ Корсаков, Д. А. Последние годы жизни К. Д. Кавелина – 1877–1885 гг. – По воспоминаниям и семейной переписке. – Вестник Европы, 1888, № 5, с. 10.
- ³⁶ Цимбаев, Н. И. Славянофильство, с. 41.
- ³⁷ Кавелин, К. Д. Из писем К. Д. Кавелина к графу Д. А. Милютину, 1882–1884 гг. – Вестник Европы, 1909, № 1, с. 33.
- ³⁸ Кавелин, К. Д. Письмо Ф. М. Достоевскому. – Вестник Европы, 1880, № 11, с. 438, 439.
- ³⁹ *А В-нь* (А. Н. Пыпин). Новые томы сочинений И. С. Аксакова. – Вестник Европы, 1887, № 1, с. 418.
- ⁴⁰ Соловьев, В. С. Очерки... – Вестник Европы, 1889, № 6, с. 734.
- ⁴¹ Соловьев, С. М. Исторические письма. – В: Избранные труды. Записки (Ред. Н. И. Цимбаев, А. А. Левандовский). М., 1983, с. 189.
- ⁴² Соловьев, С. М. Мои записки для детей моих, а можно, и для других. – В: Избранные..., с. 302.
- ⁴³ Пак там, с. 299.
- ⁴⁴ Пак там, с. 347.
- ⁴⁵ Пак там, с. 317.
- ⁴⁶ Соловьев, В. С. Очерки... – Вестник Европы, 1889, № 11, с. 368.
- ⁴⁷ Аксаков, И. С. Соч. Т. 2, с. 557.
- ⁴⁸ Корсаков, Д. А. Последние годы..., с. 8.
- ⁴⁹ *А В-нь*. Цит. съч., с. 414; Аксаков, И. С. Соч. Т. 2, с. 418.
- ⁵⁰ Пак там, с. 417.
- ⁵¹ Пак там, с. 418.
- ⁵² Цимбаев, Н. И. Славянофильство, с. 224.
- ⁵³ Кавелин, К. Д. Письмо..., с. 440.
- ⁵⁴ Кавелин, К. Д. Из писем..., с. 15.
- ⁵⁵ Бурганов, А. Откуда и куда идет Россия? – Огонек, 2001, № 5, с. 21.
- ⁵⁶ Арсеньев, К. К. Автобиография (1861–1894). РГАЛИ, ф. 40, оп. 1, ед. хр. 14, л. 11.
- ⁵⁷ Аксаков, И. С. Соч. Т. 2, с. 617.
- ⁵⁸ Арсеньев, К. К. За четверть века (1871–1894). Сб. ст. Пг., 1915, с. 613.
- ⁵⁹ Пак там, с. 614.
- ⁶⁰ Пак там.
- ⁶¹ Еврешинов, Г. А. Самобытность или отсталость? – Вестник Европы, 1904, № 2, с. 574.
- ⁶² Кавелин, К. Д. Из писем..., с. 33.
- ⁶³ Аксаков, И. С. Соч. Т. 2, с. 418.
- ⁶⁴ Цимбаев, Н. И. Славянофильство, с. 109.
- ⁶⁵ Цимбаев, Н. И. Сергей Соловьев. М., 1990, с. 285.
- ⁶⁶ Соловьев, С. М. Исторические письма, с. 181.
- ⁶⁷ Цимбаев, Н. И. Сергей Соловьев, с. 247, 248.
- ⁶⁸ *А В-нь*. Цит. съч., с. 429.
- ⁶⁹ Соловьев, С. М. Мои записки..., с. 339.
- ⁷⁰ Цимбаев, Н. И. Сергей Соловьев, с. 263.
- ⁷¹ Фол, А. Древняя культура на Юго-востоке Европы. С., 1998, с. 28.
- ⁷² Аксаков, И. С. Соч. Т. 2, с. 418.
- ⁷³ Пак там, с. 419.
- ⁷⁴ М. П. Петроградная печать и голос провинции. – Вестник Европы, 1881, № 7, с. 340.
- ⁷⁵ Соловьев, С. М. Мои записки..., с. 339.
- ⁷⁶ Цимбаев, Н. И. Россия и русские (Национальный вопрос в Российской империи). – Вестник Московского Университета, 1993, № 5, с. 31.
- ⁷⁷ Аксаков, И. С. Соч. Т. 2, с. 572.
- ⁷⁸ Елиаде, М. Митът за вечното завръщане. С., 1994, с. 48.

- ⁷⁹ Пак там, с. 49, 50.
- ⁸⁰ Пак там, с. 55.
- ⁸¹ Пак там, с. 61.
- ⁸² Аксаков, И. С. Соч. Т. 2, с. 616.
- ⁸³ *Элиаде, М.* Цит. съч., с. 75.
- ⁸⁴ *Соловьев, С. М.* Мои записки..., с. 336.
- ⁸⁵ *Элиаде, М.* Цит. съч., с. 59.
- ⁸⁶ Аксаков, И. С. Соч. Т. 3, с. 239, 240.
- ⁸⁷ *Кавелин, К. Д.* Письмо..., с. 455.
- ⁸⁸ Литературное обозрение. – Вестник Европы, 1880, № 10, с. 815.
- ⁸⁹ *А. В-нь.* Цит. съч., с. 428.
- ⁹⁰ *Соловьев, В. С.* Очерки... – Вестник Европы, 1889, № 6, с. 735.
- ⁹¹ Пак там, с. 737.
- ⁹² *Соловьев, С. М.* Мои записки..., с. 312.
- ⁹³ *Кавелин, К. Д.* Из писем..., с. 12.
- ⁹⁴ Пак там, с. 34.
- ⁹⁵ Пак там, с. 26.
- ⁹⁶ Аксаков, И. С. Соч. Т. 2, с. 562.
- ⁹⁷ *Геккер, Н. М.* М. Стасюлевич и старый русский либерализм. – Современник, 1911, № 4, с. 249.
- ⁹⁸ *Введенский, А.* Литературные мечтания и действительность. – Вестник Европы, 1882, № 2, с. 721.
- ⁹⁹ *Цимбаев, Н. И.* Сергей Соловьев, с. 280, 281.
- ¹⁰⁰ Пак там, с. 284.
- ¹⁰¹ Пак там, с. 269.
- ¹⁰² Пак там, с. 280, 281.
- ¹⁰³ *Гордин, Я.* Интеллигенция и революция, распад или переключка во мраке. – Знание-сила, 1990, № 10, с. 69.
- ¹⁰⁴ *Кавелин, К. Д.* Из писем..., с. 26.
- ¹⁰⁵ Пак там, с. 34.
- ¹⁰⁶ *Арсеньев, К. К.* Общественная хроника. – Вестник Европы, 1897, № 9, с. 414.
- ¹⁰⁷ *Геккер, Н.* Цит. съч., с. 249.
- ¹⁰⁸ Пак там, с. 247.
- ¹⁰⁹ *Арсеньев, К. К.* Общественная хроника. – Вестник Европы, 1883, № 9, с. 427.
- ¹¹⁰ *А. В-нь.* Цит. съч., с. 417.
- ¹¹¹ *Арсеньев, К. К.* Общественная хроника. – Вестник Европы, 1891, № 6, с. 890.
- ¹¹² Пак там.
- ¹¹³ *Цимбаев, Н. И.* Славянофильство, с. 191.
- ¹¹⁴ *Аксаков, И. С.* Бюрократическое и земское государство. – Теория государства у славянофилов (сб. ст.). СПб., 1898, с. 14.
- ¹¹⁵ *М. П.* Цит. съч., с. 334.
- ¹¹⁶ Аксаков, И. С. Соч. Т. 2, с. 562.
- ¹¹⁷ *М. П.* Цит. съч., с. 336.
- ¹¹⁸ *Кавелин, К. Д.* Из писем..., с. 26.
- ¹¹⁹ *Самарин, Ю. Ф.* По поводу толков о конституции. – В: Теория..., с. 64.
- ¹²⁰ Пак там.
- ¹²¹ *Цимбаев, Н. И.* Славянофильство, с. 211.
- ¹²² *Милюков, П. Н.* Болгарская конституция. – Русское богатство, 1904, №№ 8, 9, 10.
- ¹²³ *Арсеньев, К. К.* Общественная хроника. – Вестник Европы, 1891, № 6, с. 890.
- ¹²⁴ Аксаков, И. С. Соч. Т. 2, с. 771.
- ¹²⁵ Пак там, с. 559.
- ¹²⁶ *Самарин, Ю. Ф.* По поводу толков..., с. 61.

- ¹²⁷ Пак там, с. 62.
- ¹²⁸ Пак там.
- ¹²⁹ Аксаков, И. С. Соч. Т. 2, с. 704, 705.
- ¹³⁰ Пак там, с. 570.
- ¹³¹ Самарин, Ю. Ф. По поводу толков..., с. 63.
- ¹³² Аксаков, И. С. Теория..., с. 12.
- ¹³³ Стасюлевич, М. М. Черный передел реформ императора Александра II... Берлин, 1882.
- ¹³⁴ Аксаков, И. С. Соч., Т. 2, с. 559.
- ¹³⁵ Арсеньев, К. К. Общественная хроника. – Вестник Европы, 1883, № 8, с. 881.
- ¹³⁶ Арсеньев, К. К. Внутреннее обозрение. – Вестник Европы, 1879, № 3, с. 373, 374.
- ¹³⁷ Цимбаев, Н. И. Славянофильство, с. 190.
- ¹³⁸ Хроника Вестник Европы, 1880, № 1, с. 445.
- ¹³⁹ Арсеньев, К. К. Общественная хроника. – Вестник Европы, 1894, № 1, с. 459.
- ¹⁴⁰ Соловьев, В. С. Россия и Европа. – Вестник Европы, 1888, № 2, с. 730.
- ¹⁴¹ Арсеньев, К. К. Общественная хроника. – Вестник Европы, 1991, № 7, с. 432.
- ¹⁴² Аксаков, И. С. Соч. Т. 2, с. 567.
- ¹⁴³ Пак там, с. 570.
- ¹⁴⁴ Пак там, с. 563, 562, 569.
- ¹⁴⁵ Пак там, с. 427.
- ¹⁴⁶ Пак там, с. 579.
- ¹⁴⁷ Арсеньев, К. К. Хроника. Некролог А. Д. Градовского. – Вестник Европы, 1889, № 2, с. 893.
- ¹⁴⁸ Кавелин, К. Д. Письмо..., с. 432.
- ¹⁴⁹ Пак там, с. 433.
- ¹⁵⁰ Пак там, с. 435.
- ¹⁵¹ Арсеньев, К. К. Внутреннее обозрение. – Вестник Европы, 1882, № 3, с. 353, 354.
- ¹⁵² Кавелин, К. Д. Письмо..., с. 454.
- ¹⁵³ Арсеньев, К. К. Внутреннее обозрение. – Вестник Европы, 1892, № 6, с. 807.
- ¹⁵⁴ Соловьев, В. С. Очерки... – Вестник Европы, 1889, № 12, с. 778.
- ¹⁵⁵ Цимбаев, Н. И. Славянофильство, с. 186.
- ¹⁵⁶ Пак там, с. 189.
- ¹⁵⁷ Аксаков, И. С. Соч. Т. 2, с. 557.
- ¹⁵⁸ Арсеньев, К. К. Общественная хроника. – Вестник Европы, 1894, № 1, с. 458.
- ¹⁵⁹ Соловьев, В. С. Очерки... – Вестник Европы, 1889, № 12, с. 778.
- ¹⁶⁰ Пак там, с. 792, 793.
- ¹⁶¹ Градовский, А. Д. Славянофильская теория государства. – Голос, 1881, № 159.
- ¹⁶² Пак там.
- ¹⁶³ Цимбаев, Н. И. Славянофильство, с. 216.
- ¹⁶⁴ Пак там, с. 196.
- ¹⁶⁵ Цимбаев, Н. И. И. С. Аксаков..., с. 246.
- ¹⁶⁶ Соловьев, В. С. Очерки... – Вестник Европы, 1889, № 11, с. 374.
- ¹⁶⁷ Арсеньев, К. К. Общественная хроника. – Вестник Европы, 1882, № 7, с. 414.
- ¹⁶⁸ Соловьев, С. М. Мои записки..., с. 340, 341.
- ¹⁶⁹ Арсеньев, К. К. За четверть века, с. 257.
- ¹⁷⁰ Пак там.
- ¹⁷¹ Соловьев, В. С. Очерки... – Вестник Европы, 1889, № 11, с. 383.
- ¹⁷² Аксаков, И. С. Соч. Т. 2, с. 556, 557.
- ¹⁷³ Соловьев, С. М. Мои записки..., с. 240.
- ¹⁷⁴ Пак там, с. 239.
- ¹⁷⁵ Арсеньев, К. К. За четверть века, с. 262; Соловьев, В. С. Очерки... – Вестник Европы, 1889, № 6, с. 738.
- ¹⁷⁶ Кавелин, К. Д. Из писем..., с. 8.

- ¹⁷⁷ Пак там.
- ¹⁷⁸ Пак там, с. 24.
- ¹⁷⁹ Корсаков, Д. А. Последние годы..., с. 8.
- ¹⁸⁰ Пак там, с. 9.
- ¹⁸¹ М. П. Ретроградная печать..., с. 337, 339.
- ¹⁸² Пак там, с. 340.
- ¹⁸³ Пак там.
- ¹⁸⁴ Пак там, с. 344.
- ¹⁸⁵ Пак там, с. 341.
- ¹⁸⁶ Аксаков, И. С. Соч. Т. 2, с. 429, 430.
- ¹⁸⁷ Вестник Европы, 1881, № 11, с. 369.
- ¹⁸⁸ Пак там.
- ¹⁸⁹ Пак там, с. 370.
- ¹⁹⁰ Арсеньев, К. К. Внутреннее обозрение. – Вестник Европы, 1881, № 8, с. 777.
- ¹⁹¹ Арсеньев, К. К. Внутреннее обозрение. – Пак там, № 12, с. 864.
- ¹⁹² Пак там, с. 865.
- ¹⁹³ Алафиев, А. А. Русский либерализм на рубеже 70–80-х гг. XIX в. – В: Из истории журнала „Вестник Европы“. М., 1991, с. 27–34.
- ¹⁹⁴ Ожегов, С. И. Словарь русского языка. 10. изд. М., 1975, с. 631; Евгеньев, А. П. Словарь русского языка. Т. 3. 2. изд. М., 1983, с. 732; Державин, Г. Р. Сочинения. Т. 3. СПб., 1870, с. 274, 354–356.
- ¹⁹⁵ Бакалов, Г. Византия, с. 20.
- ¹⁹⁶ Пак там, с. 22.
- ¹⁹⁷ Цимбаев, Н. И. Россия и русские..., с. 23.
- ¹⁹⁸ Фоя, А. Човекът във видовсте време. С., 1998, с. 46.
- ¹⁹⁹ Цимбаев, Н. И. Сергей Соловьев, с. 292.
- ²⁰⁰ Цимбаев, Н. И. Россия и русские..., с. 27, 31.
- ²⁰¹ Слонимский, Л. З. Книга о национальном вопросе. – Вестник Европы, 1910, № 9, с. 322.
- ²⁰² Цимбаев, Н. И. Россия и русские..., с. 31.
- ²⁰³ Корф, С. А. Национальности и государство. – Вестник Европы, 1917, № 9–12, с. 205.
- ²⁰⁴ Слонимский, Л. З. Национальная идея и ее новейшие извращения. – Вестник Европы, 1909, № 1, с. 307.
- ²⁰⁵ Слонимский, Л. З. Основные вопросы политики. СПб., 1889, с. 264.
- ²⁰⁶ Пак там.
- ²⁰⁷ Цимбаев, Н. И. Россия и русские..., с. 28, 29.
- ²⁰⁸ Слонимский, Л. З. Основные вопросы..., с. 266.
- ²⁰⁹ Лотман, Ю. М., Б. А. Успенский. Отзвуки концепции „Москва–Третий Рим“ в идеологии Петра Первого (К проблеме средневековой традиции в культуре барокко). – В: Художественный язык средневековья. М., 1982, 236–240.
- ²¹⁰ Бакалов, Г. Цит. съч., с. 23.
- ²¹¹ Соловьев, В. С. Национальный вопрос в России. – В: Соловьев, В. С. Соч. Т. 2. М., 1989, 308–309.
- ²¹² Пак там, с. 270.
- ²¹³ Пак там, с. 290.
- ²¹⁴ Цимбаев, Н. И. Россия и русские..., с. 30.
- ²¹⁵ Фоя, А. Древната култура на Югоизточна Европа, с. 24.
- ²¹⁶ Пак там, с. 150.
- ²¹⁷ Арсеньев, К. К. Общественная хроника. – Вестник Европы, 1887, № 6, с. 447, 448.
- ²¹⁸ Арсеньев, К. К. Общественная хроника. – Вестник Европы, 1893, № 7, с. 436.
- ²¹⁹ Соловьев, В. С. Очерки... – Вестник Европы, 1889, № 6, с. 738.
- ²²⁰ Арсеньев, К. К. Из общественной хроники, вырезанной цензуры. – В: Стасюлевич, М. М. Т. 1. СПб., 1911, с. 497, 498.

- ²²¹ Пыпин, А. Н. Славянский вопрос..., с. 783.
- ²²² Цимбаев, Н. И. Славянофильство, с. 47.
- ²²³ Шелохаев, В. В. Национальный вопрос в России: либеральный вариант решения. — Кенгавр, 1993, № 2, с. 47.
- ²²⁴ Пыпин, А. Н. Славянский вопрос..., с. 793.
- ²²⁵ Слонимский, Л. З. Национальный вопрос в политике. — Вестник Европы, 1889, № 12, с. 721.
- ²²⁶ Слонимский, Л. З. Национальная идея и ее новейшие извращения. — Вестник Европы, 1909, № 1, с. 311.
- ²²⁷ Слонимский, Л. З. Национальный вопрос в политике, с. 715.
- ²²⁸ Пак там, с. 723.
- ²²⁹ Слонимский, Л. З. Национальная идея..., с. 303.
- ²³⁰ Слонимский, Л. З. Национальный вопрос..., с. 722.
- ²³¹ Медем, В. К постановке национального вопроса. — Вестник Европы, 1912, № 8, с. 153.
- ²³² Российские либералы: кадеты и октябристы (документы, воспоминания, публицистика). М., 1996, с. 51.
- ²³³ Шелохаев, В. В. Цит. съч., с. 49.
- ²³⁴ Российские либералы..., с. 59.
- ²³⁵ Корф, С. А. Цит. съч., с. 219.
- ²³⁶ Пак там, с. 220.
- ²³⁷ Пак там, с. 208.
- ²³⁸ Кавелин, К. Д. Письмо..., с. 438.
- ²³⁹ Пак там, с. 441, 442.
- ²⁴⁰ Освобождение (Штутгарт), 1912, № 1, 7–12.
- ²⁴¹ Вдовин, А. И., В. Ю. Зорин, А. В. Никонов. Русский народ в национальной политике XX в. М., 1998, с. 321.
- ²⁴² Струве, П. Б. Революция. — Полярная звезда, № 1, 15 дек. 1905.
- ²⁴³ Милоков, П. Н. История второй русской революции. Т. 1, вып. 1. Киев, 1919, 5–12.
- ²⁴⁴ Пак там.
- ²⁴⁵ Струве, П. Б. Революция.
- ²⁴⁶ Струве, П. Б. Великая Россия. Из размышлений о проблеме русского могущества. — Русская мысль, 1908, № 1, 143–157.
- ²⁴⁷ Кавелин, К. Д. Письмо..., с. 455, 456.
- ²⁴⁸ Корсаков, Д. А. Последние годы..., с. 10.
- ²⁴⁹ Соловьев, В. С. Очерки... — Вестник Европы, 1889, № 6, с. 736.
- ²⁵⁰ Соловьев, С. М. Мои записки..., с. 312.
- ²⁵¹ Аксаков, И. С. Возражение А. Д. Градовскому. — В: Теория государства..., с. 85.
- ²⁵² Кавелин, К. Д. Из писем..., с. 18.